

Georgiana LUNGU BADEA
(Universitatea de Vest din
Timișoara)

Cine, ce și cum traduce în limba română? Intenții. Subiecte. Metode (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)

« Dis-moi qui tu traduis et je te dirai qui tu es. »
(Larbaud 1946, 95)

Abstract: Who, what and how translated in Romanian? Intentions. Topics. Methods (the 18. and the 19. centuries) This essay revisits concept of translation as intercultural, interlingual and intertextual encounters in view of cross-border de endonymic line. Different times and different spaces are combined unequal and variously criteria for the selection of source-text; objective and subjective criteria, political or esthetical criteria etc. Although these criteria have been used in the 19 century, the activity of Romanian translators may be put under the sign of the Larbaud's sentence: "Show me your translated author and I tell you who you are" (1946, 95). We can expand this sentence: Show me how you translate and I tell you who you are. Here we have in two sentences two translating principles used in Romanian 19 century translation. First principle translation is based on the category of source text; the second is based on the conception of translation and on the target public. We are examining these aspects, in order to make the most well considered judgments and to portray the Romanian translators.

Keywords: translation, act/status/reason/method/purpose of translation

Rezumat: Obiectivul acestui studiu este de a revaloriza traducerea, ca răscruce interculturală, interlingvistică și intertextuală, grație căreia faptele de cultură și civilizație transgresează cadrul endonim de origine. În diferite spații și epoci, au funcționat – variat și inegal – criteriile de selectare a textelor care meritau a fi traduse, criteriile obiective, subiective, ideologice, estetice etc. Deși în secolul al XIX-lea cultura română a cunoscut destule, activitatea traducătorilor români este situabilă sub semnul sentinței-palimpsest: „Spune-mi pe cine traduci, ca să îți spun cine ești” (Larbaud 1946, 95). Desigur, putem nuanța fără teama de a greși: Spune-mi cum traduci, ca să îți spun cine ești. Cele două expresii conțin două principii traductive, majore și majoritare, după care este efectuată traducerea în română, în perioada cercetată. Primul privește domeniul, tipul și categoria de text de tradus; al doilea creionează concepția despre traducere, despre modul de a traduce și, prin acesta, implicit, publicul căruia îi este destinată traducerea. Analizarea celor două aspecte permite portretizarea traducătorilor sau, cel puțin, trasarea profilului acestora și, mai ales, identificarea finalității atribuite traducerii ca rezultat.

Cuvinte-cheie: traducere, act/statut/rațiuni/metode/finalități traductiv(e)

1. Introducere

Scribitur ad narrandum, non ad probandum.

Istoria a fost scrisă. Istoriografie se scrie, se rescrie. Traduse sau nu, cărțile au destinul lor. Un destin pe care îl făuresc ursitoarele: autorul și traducătorul, editorul și cititorul, situația de creare și de receptare, cărora li se alătură încă mulți factori. Și, cu siguranță, traducătorul este departe de a se mulțumi a căuta „cel mai potrivit echivalent lingvistic”¹, atitudine demonstrată de

¹ „A formula regulii de traducere este o activitate futilă, întrucât a traduce implică mult mai mult decât căutarea celui mai potrivit echivalent lingvistic posibil.” [în original: „Rule-giving in translation is a thankless undertaking precisely because involves much more than the search for the best linguistic equivalent.”] (Lefevere 2002 [1992], 59) (trad. n. – G.L.B.). Decontextualizată, prima propoziție ar putea fi contestată, ambiguitatea și generalizarea contribuind la nedeterminarea valorii ei de adevăr; interpretarea ei în context frastic însă nu numai că îi dovedește valoarea de adevăr (atomic), ci conferă valoare de adevăr întregului compus (molecular). Într-adevăr, traducerea este mai mult decât o corespondență de dicționar, mult mai mult decât simpla echivalență lingvistică; iar metodele de traducere și mărturiile onora dintre cei mai renumiți traducători din istorie o dovedesc (Origene, Cicero, Andronicus, Ieronim, Ulfila, Shahag Partev, Chiril și Metodie, Ibn Ishaq, Wyclif, Hus, Bruni, Luther, Dolet, Amyot, Dryden, Galand, Burton, Benjamin...). Coresi, Heliade Rădulescu, Pleșoianu, Spartali ș.a.

mai bine de două milenii de studii (dacă pornim de la Cicero), de reflecții, dezbaterii privind imposibilitatea efectuării traducerii, in-traductibilitatea din numeroase pricini.

Cu certitudine, faptele de cultură și civilizație transgresează cadrul endonim și grație traducerii. S-a scris mult despre intensitatea cu care au fost trăite, în cultura română, experiențele produse la „răscruce” interculturală, interlingvistică și intertextuală, despre modul în care obiceiurile și învățăturile lumii, chiar dacă și-au dat o întâlnire târzie – în comparație cu alte culturi –, au făcut astfel încât, cu decalajul menționat și asumat, parcursul și excursul traducerii în română să fie similar celor occidentale și ea să îndeplinească funcția de act etic, politic, literar. Tălmăcirea, zicere sau întoarcere p(r)e limba română, a dobândit statutul consacrat în marile culturi, de la care a împrumutat și adaptat criteriile de selectare a textelor care meritau a fi traduse, criteriile când obiective, când subiective, dar și ideologice, politice etc.

În ciuda unei deschideri istorice și culturale promițătoare, cultura română s-a instituționalizat lent și a mizat mult pe discernământul și gustul² traducătorului; a filtrat în consecință; ceea ce ne îndeamnă să situăm activitatea traducătorilor români sub semnul sentinței-palimpsest: „Spune-mi pe cine traduci, ca să îți spun cine ești” (Larbaud 1946, 95) și să nuanțăm: Spune-mi ce/pe cine/cum traduci, ca să îți spun cine ești. În aceste parafraze, identificăm două principii traductive, majore și majoritare, după care este efectuată traducerea în limba română în secolul al XIX-lea, perioada cercetată aici. Primul privește domeniul, tipul și categoria de text de tradus, în plus conține și elemente de estetica receptării; al doilea creionează atât concepția despre traducere și rolul ei în educarea neamului, cât și modul de a traduce și, prin acesta, identifică implicit publicul căruia îi este destinată traducerea. Logica argumentării este dată de succesiunea întrebărilor din titlu, iar interpretarea se bazează pe două tipuri de discurs: al traducătorilor și al criticilor traducerii (o falie firească îi desparte pe contemporanii traducerilor de teoreticienii, istoriografii și traductologii contemporani), o abordare întemeiată pe atât de distinctele și inseparabilele istoria, metaistoria și critica traducerii.

Prin tratarea intențiilor, subiectelor și metodelor, vom încerca să degajăm invariantele și variantele substanțiale ale portretului global al traducătorilor din secolul al XIX-lea. În acest scop, am recurs la materia pe care istoria traducerii românești o pune la dispoziția cercetătorului, documente și texte de istorie a traducerii, prefețe și articole despre traducere, din secolul al XIX-lea, la studii critice și istoriografice despre scriere și traducere, datând din secolele al XX-lea și al XXI-lea și disponibile în formă tipărită, în versiune electronică sau digitalizate.

Cercetarea istoriografică include, în mod necesar, o dublă „istorizare”, reflectată diacronico-sincronic în discursul contemporan fenomenului studiat și în discursul istoric, lingvistic, traductologic contemporan și actual³. Scenariile traductiv-istorizante reflectă o disjuncție între obiectivele, intențiile și așteptările actanților secolului al XIX-lea și cele ale contemporanilor lor, între cauze și efecte, între intenții și metode, precum și între toate acestea și aparatul specific cercetării actuale. Este nevoie să descriem situația în care se realiza traducerea ca să putem răspunde la întrebările formulate în titlu. Răspunsurile la

² Fără să fie condamnat, va fi considerat răspunzător pentru starea traducerilor: „Lipsa interesului pentru lectură” este explicația absenței de metodă în traducere, în alegerea textelor. Dacă ar fi existat „un public care să aibă nevoie de ele, desigur că nu s-ar fi tradus la întâmplare primele cărți din literatura franceză care cădeau sub mâna traducătorilor, ci s-ar fi tradus și operele clasice ale literaturii engleze, germane, ruse și spaniole.” (Spartacus 1904, 1).

³ V. Discursul traductiv (secolul al XIX-lea) și Discursul traductologic (secolele al XX-lea și al XXI-lea), în Georgiana Lungu Badea, *Despre formarea unei conștiințe traductive și încercarea de standardizare a procesului de traducere*, în G. Lungu Badea (coord.), 2008, 23-78, și G. Lungu Badea 2013, 60-80.

întrebările: *pe cine traduce (cine traduce)? cum traduce? și de ce (se) traduce?* reprezintă nu doar argumente, ci și reperi în structurarea acestui studiu.

2. Pregătirea terenului pentru receptarea culturilor străine în secolul al XIX-lea

2.1. Antecedentele „secolului traducerii”

Când traducerea încă nu exista, cărturarii români⁴ citeau în original și anticipau astfel sugestiile criticilor traducerii din secolul al XIX-lea. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, despre traducerea filozofilor greci nu se poate vorbi, dar se poate aminti studierea acestora și a culturilor greacă, romană, occidentale și orientale. Pe lângă *Etica* și *Metafizica*⁵ lui Aristotel, în *Istoria Țării Rumânești*, stolnicul Constantin Cantacuzino notează nume ale istoricilor și geografilor greci și romani – Diodor Sicheliotul (din Sicilia), Cfintul Curtius (Quintus Curtius Rufus), Tito Livie Padovanul (Titus Livius) –, dar și nume de cărturari occidentali, preocupați de istoria Europei și, indirect, despre aceea a țării despre care scrie – Nafelir (Johannes Nauclerus), Johannes Carion, Filip Cloverie (Philipp Cluver, Cluverius), Martin Cromer, Calimah (Calliamco Esperiente), Natalis Comitis ș.a (cf. C. Cantacuzino 1996 *et passim*). Este începutul unei deschideri culturale care a contribuit nu doar la marea receptare din secolul al XIX-lea.

Renumit enciclopedist⁶, compozitor și scriitor, Dimitrie Cantemir, cunosător al limbilor greacă, latină și slavă, pe care le învață la Iași, și al limbilor occidentale (germană, franceză, italiană, spaniolă) și orientale (arabă, persană, turcă), se va manifesta și în câmpul traducerii și al autotraducerii. Originalul grecesc al *Divanului lunei* de Dimitrie Cantemir este restituit cuvânt cu cuvânt în limba română, ceea ce duce la alterarea, „schimonosirea înțelesului”⁷; acesta este publicat bilingv la Iași, în 1698. Indigența vocabularului limbii române, care dispunea de puține cuvinte abstracte, l-a constrâns pe traducător să utilizeze echivalente concrete, pe care le-a dispus sintactic și frazeologic după model slavon. Textul tradus este greu de citit din cauza sintaxei greoaie. Traducerile din latină sunt foarte rare în perioada numită slavonă (cca 1550-1710), deși cronicarii munteni și moldovenii sunt cunosători ai limbii latine și ai lucrărilor istoricilor occidentali, nu doar poloni, de ale căror cercetări se folosesc în cronicile lor. Cantemir autotraduce⁸ *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* în limba română, Nicolae Costin traduce din latină *Ceasornicul domnilor*.

Aceste manifestări culturale individuale și episodice, vor putea fi extinse la nivel instituțional, dar încă restrâns la casta cărturarilor și învățaților bisericești, grație proiectelor de traducere inițiate, în Moldova, de Paisie Velicikovski și de Leon Gheuca. Primul (Velicikovski) a început „o amplă acțiune de traducere în limba română și în limba slavonă a

⁴ Printre aceștia: Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Milescu.

⁵ „Precum și Aristotel în cartea a dooa a Metafizicii, cap. 8, zice, har și mulțămită să avem și să dăm filosofilor celor bătrâni, carii numai ce au pomenit și au scris de adevărul ființelor și măcar că mai la multe n-au nemerit de a grăi de firile lor adevărul, iar încași destul că tot au pomenit și au zis cevași, cât pricină de a cerea și a iscodi adevărul alții au dat...” (C. Cantacuzino 1996, 105-106).

⁶ Arhitect și matematician, cartograf și istoric, muzician și compozitor, filozof și romancier, fondator al Academiei de Arte din Sankt Petersburg, și-a „înscris” numele, în forma latinizată, Demetrius Cantemir, pe fațada Bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris.

⁷ *Chrestomatie roumaine: textes imprimes en roumain et en francais*.

⁸ Tradiția autotraducerii literare și/sau științifice este veche, reluată în diverse etape ale istoriei umanității și modificată după varii circumstanțe. În lumea occidentală, autotraducerea, prezentarea bilingvă sau multilingvă a unui text datează din Evul Mediu și a constituit puntea de legătură între literatură, știință și publicul nevorbitor de latină, marele public, pasarea care a unit latina erudiților și limbile vernaculare. Nici în spațiul românesc nu își va fi dezmințit menirea, doar că o va împlini mai târziu, va fi mai puțin răspândită și nu va fi vorba decât episodic despre latină.

literaturii patristice grecești și a altor scrieri de învățătură și de educație religioasă” (Ursu, Ursu 2004, 22-23). A luat naștere o școală de traducere în care trei generații de dascăli (Măzăreanu, Macarie, Ilarion, Ștefan, Isaac, Gheront, Grigore, Climent, Iosif) au tradus în limba română mai multe texte, dintre care unele au fost tipărite la sfârșitul secolului al XVIII-lea, altele la începutul secolului al XIX-lea (Ursu 1994, 58-53).

Obiectivul celui de-al doilea program de traduceri – condus de Leon Gheuca și de Gherasim Putneanu – a constat în „traducerea unor scrieri de educație morală și civică” (Cobeț 1990, 125-129, *apud* Ursu, Ursu 2004, 24). În acest scop a fost „organizat acolo un cerc de învățare a limbii franceze, în cadrul căruia a fost tradusă gramatica acestei limbi” (Ursu, Ursu 2004, 23-24). Gheuca a mai inițiat unui program de traduceri din rusă (Păcurariu 1993), alt cârturar, Amfilohie Hotiniul, din italiană (traducere indirectă a lucrării francezului Buffier)⁹ (Niculescu 1978, 71) și la *Gramatica de învățătură a fizicii* (1796). Traducerile religioase, istorice sau literare realizate în această perioadă aveau o finalitate formativ-educativă (la Gherasim și Toma Dimitriu, de exemplu), abia la începutul secolului al XIX-lea, cu Beldiman, putându-se vorbi despre o lectură conștient hedonistă (traduce pentru „zăbava soției”) (cf. Piru 1977, 580). Chesarie citea în franceză și pare a fi primul traducător român care a efectuat traduceri din *Enciclopedia* publicată de Diderot (Duțu 1968, 147, *apud* Niculescu 1978, 71).

Sintetizăm scopurile traducătorilor și finalitățile atribuite traducerii: scop educativ și didactic (Gherasim Putneanu sau Arhimandritul¹⁰), moralizator (Toma Dimitriu¹¹), hedonist (Alec Beldiman¹², *Elisaveta, sau cei surghiuniți în Siberia*, în 1815, traducere pentru divertisment, după cum mărturisește, pentru „zăbava” soției) (cf. Piru 1977, 581).

2.2. Traduceri. Estimare cantitativă, tematică, generică

Traducerea cărților populare a fost cea mai răspândită și solicitată activitate. Circulau, încă din secolele anterioare, *Alexandria*, *Varlaam și Ioasaf*, *Esopia*, *Floarea darurilor*, dar apar „*Archirie și Anadam* (cca 30 copii), *Bertoldo* (5 copii până la 1820 și o tipăritură la Sibiu, 1799), *Istoria lui Skinder* (4 copii), *Sindipa* (19 copii și o tipăritură, Sibiu, 1802), *Halima* (3 versiuni, 11 copii), romane cavalierești și erotice: *Ethiopicele* (14 copii), *Erotocrit* (2 versiuni, 13 copii), *Istoria lui Imberie* (ms. 1817) și *Istoria lui Filaret cu Antuza...*” (Piru 1977, 99). Acest miniinventar arată că literatura romanescă începea timid să câștige teren, finalitatea educativă rămânând, în continuare, prezentă. Mai mult, gustul pentru fantezism este tot mai vizibil în traducerea literară, romanul detașându-se între genurile traduse.

⁹ În această categorie se înscrie și Amfilohie Hotiniul care dezvăluie, în prefața la *Gramatica de învățătură a fizicii* (1796), traducere din limba italiană „pre moldovenească”, deosebiri de conceptualizare dintre limbi și diferențele dintre registre.

¹⁰ Ursu, Ursu (2004, 24): A tradus din limba franceză nouă din cele 24 de cărți ale romanului lui Fénelon, *Les Aventures de Télémaque*, cugetările lui Johan Thuresson, conte de Oxenstiern, *Pensées sur divers sujets de morale*, *Les Caractères d'Epictète, avec l'explication du Tableau de Cébès*, o antologie de abatele Bellegarde (Trévoux, 1700, reeditată în 1771, 1772).

¹¹ Cf. Ursu (1999, 7-24): Toma Dimitriu a tradus din greacă și din neogreacă cărți de învățătură, de îndreptare, dar și manifeste politice antiotomane, precum *Toaca împărătilor și Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoŭ de Voltaire și Rugăciune a neamului grecilor către toată creștineasca Evropă* de Giovanni del Turco.

¹² Cf. Ursu, Ursu 2004, 25-26. După Piru (1977, 521; 580-581), Alexandru Beldiman (1760-?) este primul traducător român care a tradus direct din grecește *Odiseea* lui Homer, înaintea lui, Barac tradusesse Homer prin intermediar maghiar. A efectuat traduceri literare din neogreacă și franceză: *Metastasio: Ahileu la ostrovul Sirului, Milosirdia lui Tit (La Clemeza de Tito)*, 1784; *Artaxerxu și Hosrois al doilea împărat al Persăi*, adică *Siroe*; de Vincent Voiture, *Istoria lui Alfidalis și a Zelidei*; de Florian, *Istoria lui Numa Pompiliu, al doilea crai al Romii*; din Homer, prin intermediar francez neidentificat, *Odiseea*; *Menegmii sau frații cei de gemine*, de Regnard, 1803; Plaut, *Tragodia lui Sapor*, 1820; *La Fille de l'exilé ou huit mois ne deux heuers*. *Tragodia lui Orest*, Buda, 1817-1820, nu reține numele lui Voltaire; din *Le decameron français* de Louis d'Uvieux, a tradus *Istoria lui Ryamond și a Mărinei, amorezați, și a maică-sa Amelie*.

Cătuși de puțin uluitor, numărul redus de romane traduse în perioada 1780-1820 – doar 20 de romane; foarte puține în comparație cu numărul traducerilor efectuate în literaturile occidentale – este explicat de Al. Piru prin adversitatea față de gen – nedemn pentru occidentali, subversiv pentru români (1977, 99-101). Romanul era privit cu suspiciune:

„Insistența cu care traducătorii își caută justificări dovedește că ei sunt conștienți de cutezanța întreprinderii lor [...] Beldiman notează [...] «deși cartea se ocupă de „fapte de amoriu” – *horrible dictu!* –, nu vă sfițiți s-o luați în mână: ea arată că dragostea conduce la altar și fortifică printr-un exemplu pozitiv germenele dumnezeiesc al virtuții, răsădit în orice suflet»”.

Traduceri prin intermediar maghiar sau german au fost efectuate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, în Transilvania și Ardeal. În domeniu s-au ilustrat Samuil Micu¹³, în 1782, și Ioan Barac (Piru 1977, 522-523), 1816 și 1821¹⁴. Au prelucrat literatură de inspirație istorică, mai ales romană, prin intermediar maghiar. Barac a tradus și din literatura Greciei antice, tot prin intermediar maghiar, *Paginile cele minunate ale vestitului și viteazului craiului celui grecesc din Itacki, Odiseu, scoase după istoriile cele vechi ale Troadei*,¹⁵ și *Risipirea cea de pe urmă a Ierusalimului care s-a împlinit după cuvântul ce s-a zis că nu va rămâne piatră pe piatră* (București, 1821), „scoasă din cartea lui Iosif Flavie pe scurt și în nouă cânturi alcătuită” (Piru 1977, 521); și direct din limba germană câteva cărți populare germane: *Tilu Buhoglindă*, prima traducere românească a *Tyll Eulenspiegel* (1483), tipărită în 1840, la Brașov; iar în 1842, *Nașterea și toată viața minunatului piticot de un cot și cu barbă cu tot (Der daumenlange Hansel mit dem ellenlangen Barte*, după ediția de la Linz, din 1815). Prestigiul său va cunoaște apogeul după traducerea prin intermediar german¹⁶ și tipărirea celor opt volume din *Halima, sau 1001 de nopți (Istoria arăbicești)*, între 1836-1840, „tradusă în proză presărată cu versuri”. Nici în Muntenia, nici în Moldova genurile și traducerile nu sunt mai numeroase. Sunt tipărite cărți populare cu caracter moralizator (*Florea Darurilor*¹⁷, 1700, Snagov, retipărită la Brașov în 1807 și 1808, apoi tot la Snagov în 1834, iar în 1837, la București, și *Pilde filozoficești*, 1713, Târgoviște), retipărite și retraduse câteva lucrări (*Mineele* lui Chesarie, Buda, 1805; *De obște gheograhie* de Claude Buffier, tradusă de Amfilohie Hotiniul după ediția din 1814,

¹³ A tradus *Bélisaire* de Marmontel, pentru că era vorba despre un general roman.

¹⁴ După versiunea maghiară (ultima ediție, din 1794, Pesta), Ioan Barac aduce o „închipuire prin care se înțelege luarea Țării Ardealului prin Traian, chesarul Romaniei”, cu titlul *Istoria lui Arghir cel frumos și despre Elena cea frumoasă și pustiită crăiasă, adică o închipuire sub care se înțelege luarea Țării Ardealului prin Traian Chesariul Romaniei*, Sibiu, 1821 (cf. Niculescu 1978, 79).

¹⁵ După versiunea maghiară a lui Dugonics András (Pesta, 1780), terminată într-o primă versiune în 1816, dar rămasă în manuscris (cf. Piru 1977, 521).

¹⁶ Este vorba despre versiunea lui Habicht von der Hagen și Schall, ediția în 15 volume de la Breslau, 1825.

¹⁷ Această traducere a suscitad numeroase dezbateri și controverse de datare, reprezentând o provocare pentru istorici și istriografi. Antim Ivireanul este cel care autorizează traducerea cărții populare *Fiori di virtù*, în traducerea lui Filotei Svetagorețul (v. Moraru 1996, 69). Capodoperă a literaturii italiene, care marchează începutul tranziției de la legendele populare apocrife la romanul popular, apărută într-o perioadă circumscrișă între 1313 și 1323, atribuită când lui Tomaso Leoni, Cherubini Spoleto, apoi lui Tomaso Gozzadini, anonimul autorului persistând încă, publicată la Florența, în 1474 sau 1491, înregistrând, până în 1540, peste 40 de ediții, a fost tradusă și în limba română. Datarea acestei versiuni a cunoscut multe controverse. Alexandra Moraru arată lungul drum al datării acestei traduceri și ipotezele formulate de cercetători români și ruși (1996, 15-74). Păstrată în *Codex Neagoeanus*, s-a considerat întâi că a fost tradusă din italiană în limba română, de Gherman Valahul; iar în 1492 (cf. I. A. Sljapkin, în 1891, apoi și de N. N. Smochină și N. Smochină, apud Moraru 1996), respectiv în 1592, ar fi fost tradusă din română în rusă de Veniamin Rusul; ulterior ar fi fost este re-tradusă prin intermediar slavon (N. Cartoian aceasta din urmă ar fi fost făcută după un intermediar sârbesc prost tradus din italiană, idem, ibidem), de Ioan Românul (Vlahul), datare care ar fi situat-o în 1620. Cercetarea filologică a demonstrat însă că intermediarul este un text în greaca veche, iar mențiunea de pe versiunea rusă permit situarea acestei traduceri în sau ante 1592 (cf. Moraru 1996, 18; 29-30).

de la Buda). Aceste acte traductive sunt insuficiente pentru a atesta „existența unui public „popular” receptor” (Duțu 1968, 41-42, *apud* Niculescu 1978, 69). Interesul pentru lectură poate fi, cel mult, depistat și confirmat de circulația cărților – copii manuscrise sau tipărituri.

Traducerile din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea „arată că viața socială și culturală românească începe[a] atunci un proces dinamic de renaștere, care se reflectă în dezvoltarea limbii române literare” (Ursu, Ursu 2004, 32) și prin împrumutarea sau crearea unor cuvinte nimerite și potrivite a reda noțiunile noi vehiculate de textele traduse. În deceniile care au urmat, a început asaltul neologic asupra limbii române și toți traducătorii au participat, devenind formatori (alteori, deformatori) ai limbii române literare moderne. Aportul lor este menționat de ei înșiși în prefețe ori epiloguri ale lucrărilor traduse (Constantin Cocorăscu, în epilogul *Istoriei antice*, de Ch. Rollin, 1767; Ioan Molnar, în *Economia stupilor*, Viena, 1785; Costache Negruzzi, *Treizeci de ani din viața unui jucător*; Vasile Drăghici, în dedicația către prințul Mihail Sturdza în prefața la traducerea *Aristomen & Gorgo*).

Istoriografia fenomenului traductiv ar putea lămuri unele dintre aspectele-i caracteristice. Influențele lingvistice și culturale țin pasul cu cele politice; se întâlnesc, se ciocnesc, se suprapun, se succed. Astfel, în Muntenia, influența slavonă dispare treptat și mai repede decât în Moldova, traduceri se fac direct după originale grecești. Influența grecească se mistuie lent în Moldova și Muntenia; este redusă în Transilvania unde se începe destul de timpuriu traducerea directă după originale germane.

Activitatea de traducere desfășurată în secolul al XIX-lea a marcat deschiderea culturii românești către latinitate (în Transilvania) și către romanitate (în Muntenia) (Niculescu 1978, 92). Nu este vorba doar despre natura (lingvistică) a textelor traduse, ci mai ales de faptul că în toate provinciile erau promovate împrumuturile din *limba maică*, „limba latină”¹⁸ sau din „limba noastră cea de rădăcină”¹⁹. În acest sens, în Transilvania s-a tradus pentru prima dată literatură latină clasică: fragmente din *Eneida* și *Georgicele* lui Virgiliu (*Anul mănos*), legenda din *Metamorfozele* lui Ovidiu, misterele medievale traduse prin intermediar nemțesc etc. Traducerile din Transilvania au fost considerate instructive, educative, moralizatoare, utile „emancipării sociale și culturale a nației românești” (Niculescu 1978, 79). Traducătorii transilvăneni aveau conștiința „eficienței sociale a muncii lor” (Niculescu 1978, 79), spre deosebire de cei munteni și moldoveni, autoizolați într-o cultură burgheză în care ponderea ușoarelor *romanțuri* franțuzești traduse era covârșitoare.

Traducerea și sistemul lingvistic, deși au fost percepute de traducători în organicitatea relației care unește cei doi termeni, au rămas o vreme, în mentalul contemporanilor epocii, ca două instanțe independente. Mai mult, renumite personalități ale secolului al XIX-lea au considerat traducerea drept responsabilă de lenta dezvoltare a limbii, de încetinire a procesului ei de sistematizare. Indubitabil este că, deși s-a tradus enorm, nu mereu s-a tradus și bine. Vorbind despre traduceri în limba română, Spartacus [C. Dobrogeanu Gherea²⁰] scrie:

„În ce privește traduceri, avem dreptul de a fi satisfăcuți, căci nu e o săptămână în care să nu apară câte o nouă mare operă tradusă în românește. De altfel, traduceri au un trecut foarte onorabil în țara noastră [...] Renașterea noastră literaro-națională a început cu traduceri; și dacă omitem lucrările originale din acele vremuri de eroic entuziasm [...] ceea ce rămâne ca ceva mai de seamă, din punctul de vedere literar, sunt traduceri.” (Spartacus 1904, 1).

¹⁸ I. D. Negulici sau Alecu Beldiman, citat de Ursu, Ursu (2004, 33).

¹⁹ Paul Iorgovici, citat de Ursu, Ursu (2004, 35).

²⁰ În *Dicționarul de pseudonime* al lui Mihail Straje (1973, 225), se înregistrează folosirea pseudonimului de mai mulți autori. Dobrogeanu-Gherea a semnat astfel în *Lupta vieții* și credem că el este autorul acestor rânduri. Cu acest pseudonim au mai semnat și alții, dar nu poate fi vorba de Gavril Pop, publicist, n. în 1910, nici de Nicolae Cambrea, n. în 1900.

Activitatea traductivă a continuat, traduceri ajungând „a face parte din activitatea noastră publicistică” (Spartacus 1904, 1). Sunt reținute mai ales nuvelele și romanele, preponderente în raport cu traduceri din lucrări de specialitate, deși nu reprezintă o „afacere înfloritoare” pentru editori.

Calitatea îndoielnică a limbii traducerii este pricinuită deopotrivă de starea limbii române, de traducerea prin intermediar și, totodată, de reprezentarea traducătorilor despre proprietatea intelectuală [o sintagmă insuficient asimilată și azi], despre perceperea traducerii (literare sau nonliterare) în secolul al XIX-lea (la fel ca în precedentul), în funcție de scopul atribuit ei de traducători și de promotorii traducerii (Leon Gheuca, Paisie Velicikovski, Ion Heliade Rădulescu, Mihail Kogălniceanu, George Barițiu, Titu Maiorescu ș.a.).

Analiza activității de traducere în limba română pe care o efectuează de Ion Scurtu [scriitor]²¹, în 1906, are în vedere realizări traductive impresionante. Este o bună ocazie de a aprecia eforturile depuse în secolul al XIX-lea de I. Heliade Rădulescu, Gr. Alexandrescu, C. Negruzzi și, în secolul al XX-lea, de George Coșbuc, Șt. O. Iosif, Ollănescu-Ascanio²² [diplomat, scriitor, traducător], A. Naum în tălmăcirea clasicilor greci, romani și francezi, dar și a scriitorilor moderni ai timpului: Pușkin, Lamartine, Hugo.

3. Traducători – autori, metode, motive de tradus

3.1. Cine traduce?

Informațiile privitoare la originea socială, educație, limba maternă, statutul social, condițiile de lucru și, destul de improbabil, la remunerare constituie repere în identificarea și portretizarea traducătorilor. În cea mai mare parte, traducătorii secolului al XIX-lea sunt oameni de litere, scriitori sau publiciști. Conștienți de lacunele literaturii române și de deficiențele limbii, ei vor să umple acest gol întâi prin traduceri, apoi prin creații autentice, prin elaborarea de instrumente „limbistice” (gramatici, dicționare) după model străin (francez, italian și german, în special). Traducerile sunt alese într-o primă etapă pentru utilitatea lor, pentru latura didactică, moralizatoare pentru formarea conștiinței cetățenilor. Meseria de *traducător* (cu întreaga paradigmă semantică și diverse denumiri, în funcție de natura împrumutului – *tălmăci(u)*, *tâlcuitor*, *dragoman* etc.) este menționată în dicționarele epocii, în discursul traducătorilor și non-traducătorilor.

În privința originii lor sociale, traducătorii²³ și puținele traducătoare²⁴ sunt fii și fiice de dascăli și preoți ori provin din rândul burgheziei. Notăm că majoritatea traducătorilor erau cel puțin bilingvi. După epocă, teritoriu și condiție socială, studiile primare erau urmate și în altă limbă decât româna, în greacă, franceză, germană, maghiară. Ajungeau la studii în străinătate, ca urmare a unor burse sau a ajutorului primit fie de la părinți, fie de la rude.

Consultarea istoriilor limbii și literaturii române, a studiilor și a monografiilor unor traducători, bună parte din date deja sistematizate în RTR I și RTR II, întocmite de o echipa de cercetători ISTTRAROM-Translations, în 2006, arată că majoritatea celor care traduceau

²¹ „Traducerile la noi”, în *Sămănătorul*, V, 1906, nr. 28, 30, 31, 33.

²² A tradus F. Damé, *Visul Dochiei*, București, 1879; ed. a IV-a, 1894; Horatius, *Ad Pisones (Ars poetica)*, ed. I, București, 1891, și *Ode, epode*, vol. I, București, 1891.

²³ Alecu Beldiman (1760-1826), vornic și cărturar român moldovean. Ion Heliade-Rădulescu (1802-1872), de origine macedoneană, învață românește după cărțile populare, iar grecește cu dascălul Alexe, August Treboniu Laurian (1810- 1881), fiu de preot român unit.

²⁴ Maria Cunțan (1862-1935), fiică de preot și compozitor de muzică bisericească, Maria Flechtenmacher, membră a Teatrului român de operetă, a Societății artistice române de operetă, vodeviluri și comedie națională, Ecaterina (Catinca) Chinezu (cca 1798-1879), din familie de boieri, oameni cu stare, tatăl Haği Adonic (Andronache) Cavacu.

erau bărbați. Interpretând datele din RTR I, se poate estima că numărul persoanelor implicate în activitatea de traducere (din limbile franceză, italiană și spaniolă) este de cca 991, pentru domeniul literar romanic, dintre care unii traducători au tradus mai multe lucrări, și 230 de nume, pentru domeniul nonliterar, tot romanic, date care atestă atât interesul public pentru traducere (intenția de a introduce prin traduceri valorile străine în circuitul cultural național), cât și voga (mulți traducători traduseseră doar o carte, ceea ce arată lipsa de profesionalism).

Pentru a schița interesul relația traducător- autor tradus, reținem doar câteva nume: Grigore **Alexandrescu** (Voltaire, *Meropa!*), Gh. **Asachi** (Anacreon, Dante, *Infernul*), I. **Barac** (Flavius, Riccoboni), G. **Barițiu** (Joseph Gressing), George A. **Baronzi** (Cammarano și Salvatore, Dumas tatăl și fiul, Guizot, Piquart, Romani, G. Sand. W. Scoll, E. Sue), Alecu **Beldiman** (Florian, Gessner, Ruckert, Voltaire), I. **Bocanciu** (22/30 Petrarca, Leopardi, Pellico), D. **Bolinteanu** (Bălcescu, Hugo, *Mizerabilii*, cu Zanne și Costieanu), George **Coșbuc** (Byron, Carmen Silva, Castelnuevo, Coppée, Dante, Dumas, Mérimée, Quatrelles, Vergilius)²⁵, I. **Heliade Rădulescu** (Ariosto, Byron, Cervantes, Dante, Dumas, Lamartine, Marmontel, Moliere, Rousseau, Sue, Voltaire), I. S. **Spartali**, Simeon **Marcovici** (Alfieri, Bucchi, Lessage, Marmontel, Phocion, Young), C. **Negruzzi** (Ducange, Hugo, Regnard), Iancu **Văcărescu** (Collin, Kotzebue, Racine, Scribe, Ziegler)²⁶, Constantin **Băjescu**, Costache **Bălănescu**, Gheorghe **Bengescu-Dabija**, Zaharia **Boiu**, Cezar **Bolliac**, Nicolae **Scufos**, Ioan **Buznea**, Ștefan **Burchi** ș.a.

Sunt și câteva traducătoare a căror activitate, cu rare excepții – Maria **Chițiu**²⁷, Ecaterina (Catinca) **Chinezu** –, este mai puțin consecventă ori vastă, traduc episodic și puțin. Maria **Cioban** și Maria **Iovanu** (Lamartine), Maria **Cunțan** (Musset, Schiller), Maria **Flechtenmacher** (Hugo, Dante), Maria **Grigorescu** (Daudet), Zulnia **Iorga** (Lambert, Marechal, Musset), Laura **Vampa** (Alexis, Allais, Daudet, Brulat, Berr, Bonhomme, Bouvier), Alexandrina **Maghieru** (Marmontel), Bibica **Rosetti**, Elena **Ocrida**, Elena **Sevastos**, Lucreția **Rusu Șirianu** ș.a.

Câți sunt cu adevărat traducători? Sunt numeroși cei care nu publică mai mult de o traducere, contabilizând un sonet, un cântec, o poezie, o nuvelă sau un fragment din vreun text mai amplu. Istoria traducerii nu este pomenirea numelor tuturor celor care s-au manifestat în această activitate. Mulți sunt într-adevăr traducători, versiunile lor calitative și cantitative o demonstrează. Puținii traducători cu merite în alte direcții au fost și ei consemnați nu din scrupulozitate, ci pentru a contura imaginea globală a impactului traductiv, la fel și numeroșii făcători efemeri ai vreunei traduceri (v. RTR I 2006). Dacă am menționat și nume care intră în categoria din urmă (nume care nu au marcat istoria traducerii) a fost pentru a focaliza, decupa și eșantiona categoriile sociale atrase de traducere ca fluturii de lumină. Bineînțeles că, din motive de spațiu, din această prezentare lipsesc numeroase nume care ar merita să fie prezente.

Am încercat să consemnăm cine traduce. De-o parte se situează scriitorii, gazetarii și criticii, cu vocație și cunoaștere temeinică a limbilor, și de cealaltă parte, cei fascinați atât cât să

²⁵ În primii ani ai secolului al XX-lea, Coșbuc traduce din: J. Locke, *Câteva idei asupra educațiunii*. București, 1907-1910; ed. II, 1912-13; Fr. Schiller, *Don Carlos*. București, 1910; Terentius, **Eunuchus*. Comedie. București, 1909 și *Parmeno*. Comedie. București, 1908; P. Vergilius Maro, *Opere complete Partea I. Aeneis*. București, 1896; ed. a II-a, 1898; ed. a III-a, 1910; Vergilius, *Georgice*. București, 1906.

²⁶ H. Regnlu Collin. *Tragedie...* București, 1834; Aug. de Kotzebue, *Ceasul de seară*. București, 1839 și *Gredinarti orb...* București, 1836; Racine. *Din opera lui...* *Britanicu...* București, 1861. Eug. Scribe, *Bertrand si Raton*. București, 1847; F. W. Ziegler, *Ermiona mireasa lunei ceilalte*. București, 1834.

²⁷ Al cărei nume apare în *Zeitschrift für romanische Philologie. Supplementheft*, de M. Niemeyer (1892, 39), este citată în *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro*, vol. 21, Top. Leuzinger & Filhos, 1900, 190, și în multe alte bibliografii și lucrări consacrate literaturilor romanice.

încerce o traducere, care răspund propriilor așteptări, nu celor ale marelui public. O provocare. Apoi trec mai departe. La altceva. Fenomenul este interesant pentru înrăurirea avută asupra modelării gustului și scrisului celor ce traduc și, deopotrivă, ale celor ce citesc prin intermediar.

3.2. Ce se traduce?

Traducerile efectuate între 1780 și 1821 prezintă caracteristici de domeniu (științific și literar, dar și literatură ușoară) și de specializare a lexicului. Nu se poate afirma cu certitudine dacă este interesul sau, mai degrabă, necesitatea traducătorilor de a crea terminologii adecvate, glosare pentru uzul tuturor românilor sau doar o formă de protecție a înțelegerii unor fenomene și realități încă nefamiliare. Pasiunea pentru literatură, reflectată prin practicarea traducerii, pentru literatura profană este individuală întâi, pentru a viza ulterior interesul comun, național. Accesul mediat de traducere a făcut posibilă însușirea literaturii „luminilor” europene, contact pe care nici Biserica nu îl dezavua, limitându-se la „cenzuri de natură etică și de dogmatică ortodoxă” (Ursu, Ursu 2004, 236). De altfel, călugării și grămăticii mitropoliilor au îndeplinit un rol esențial în promovarea și realizarea traducerilor.

În perioada 1780-1880, scriitorii români au luat ca model de perfecționare a limbii literare limbile literare ale popoarelor cu o cultură mai veche. Totuși, modalitățile de construire a unui instrument colectiv de comunicare și expresie variau enorm de la un scriitor la altul. „Prin traduceri, prin opere originale, prin manuale școlare, prin textele de legi, prin presă, prin gramatici și dicționare chiar, fiecare curent își realiza limba pe care o voia, iar masele și intelectualii din fiecare provincie își însușeau în mare parte modul de a vorbi și de a scrie al reprezentanților cu autoritate ai curentelor de limbă [...] oricât de aberante erau unele dintre aceste sisteme, susținătorii lor nu s-au putut abate total de la limba poporului, care constituia baza pe care se ridica orice sistem.” (Ivănescu [1955, 22] 1989, 106). Și Timotei Cipariu²⁸ constatare în *Principia de limbă și de scriptură* că nu exista „un dialect statorit recunoscut de toată românimea”, care să funcționeze ca normă. Prin urmare, limba literară trebuia să aibă la temelie limba bisericească, îmbogățită de cele mai bune forme și termeni aleși din graiurile românești. „Unificarea limbii literare pe baza limbii tipăriturilor bisericești” (Gheție, Seche 1969, 265) fusese susținută și de Heliade și Barițiu.

Contemporanii traducerilor încearcă analize obiective ale traducerilor efectuate. Ilarie Chendi observa în examinarea a zece ani de traduceri că, spre deosebire de poezie (este vorba despre o culegere de traduceri poetice din literatura germană, apărută la Gherla în 1890), „romanul și nuvelele au fost ceva mai simpatic îmbrățișate [...], unele au fost binișor alese – mai ales din literatura romantică germană” (Chendi 1901, 76).

- Cele mai traduse culturi sunt: franceză, germană, italiană, latină, rusă, greacă antică, bizantină și modernă. Se traducea foarte puțin din alte limbi, din engleză, limbi orientale, spaniolă etc.
- Tipurile de text traduse sunt:
 - după finalitate, literatura didactică în sens larg (manuale de gramatică, istorie, geografie, științe naturale, agricultură, chimie, filozofie, sănătate etc.), predominanți fiind autorii germani și francezi, dar și scrieri cu caracter hedonist. Mai ales în Muntenia și Moldova;
 - după domeniu: religie, teologie, literatură dogmatică, didactică, literatură estetică și literatură populară, medicină, drept, istorie, geografie, agricultură etc.
 - după gen, *Biblia* (subgenuri: scriptură, heptameron, cosmologie sacerdotală, roman, istorie, biografie etc.), psaltri, evanghelii, cazanii/omilii, molitvelnice, liturghii, învățături, pravile; romane, drame, poezii, fabule, satire, povești, balade; zapise, documente, hrisoave (de cumpărare,

²⁸ *Portarea de buna cuvenenția între omeni*. Blasiu, 1855; ed. a II-a, Sabiniu, 1863. Cf. *Bibliografia românească modernă*. Sursă: Biblioteca Academiei Române. Disponibil *online*. URL: http://www.biblicad.ro/bnr/search_rezultate_PPR.php.F

răscumpărare, de rumânie; hronografe, cronici, letopisețe, istorii, manuale, dicționare (glosare și vocabulare), gramatici (cf. Gaster 1891).

○ după autori și numărul de înregistrări în RTR I (2006) (inclusiv traduceri foileton): Baudelaire (15 înregistrări, fiecare cu minim 2 poezii), Boccaccio (10, nuvele în periodice, culegeri de nuvele și portretul lui Dante), Chateaubriand (24 mențiuni, traduceri integrale de nuvele (+traducere în foileton), roman (+1 traducere în foileton), eseuri și opere apologetice *Martirii* (x2) și *Geniul hristianismului* (x2); și fragmente din povestiri de călătorie, proză), Dante (15 sonete și canturi din *Infern*, 1 traducere integrală a *Infermului* și *Purgatoriului*), Dumas tatăl (60), Dumas fiul (8), Fénelon (4 versiuni ale Aventurilor, 2 ale Educației), Florian (19, din care 3 versiuni pentru Numai Pompiliu), Gautier (18 poezii și nuvele), Gessner, Hugo (59, piese de teatru, poezii, romane), Leopardi (22, cântece, poezii, idile, dialoguri), Mérimée (8 nuvele, din care 2 cu 2 versiuni), (5 piese), Petrarca (30 de sonete), Racine (3 piese, din care 2 – *Athalie* și *Britannicus* – în câte două versiuni), Jules Verne (10), Voltaire (27 de titluri) ș.a.

Pe lângă autorii repertoriați în RTR I și RTR II, volume la care ne-am referit, mai sunt traduși numeroși alții, dintre care: Anacreon (Asachi, Mihai Gheorghiad²⁹), Euripide (P. Ioannide³⁰, Petre Dulfu³¹), Goethe (Gavriilescu, Miculescu, Quintescu ș.a.³²), Heine (Pencioiu³³), Seneca (P. Mușoiu, Grigore Goilav³⁴), Schiller (Vitlimesscu, I. Heliade Rădulescu., D.S. Vârgolici, Stern, Kaufmann, E. Maioreșcu ș.a.) Sofocle (Dragomirescu³⁵, Șimon³⁶, Aslan³⁷, Mușoiu³⁸), Tolstoi (Cadioschi³⁹, Hussar⁴⁰, Giers⁴¹ Roșca⁴², Viribus untis⁴³), Turgheniev (Hodoș, Roman⁴⁴), Virgiliu (Coșbuc⁴⁵).

²⁹ Ανακρεοντος μελη (Σμποσιακα ημιαμβια) (και Ανακρεοντεια). Cântece lirice. Textu și traducere cu note explicative precedate de un studiu asupra vieții, scrierilor poetului și așa-numitelor cîntece anacreontice de Mihai Gregoriady de Bonacchi. Galați: Tip. Cooperativă, 1889.

³⁰ *Ecabe. Tragedia lui Euripide*. Tradusă din elenește de P. Ioannide, Profesorul de Limba Ellenica în Gymnasiul din Craiova. Craiova: Typ. Națională, T. Macinca și I. Samitca, 1865 și *Ippolytu*, tragedia lui Euripide. Tradusă din elenește de P. Ioannide, Profesorul de limba Ellenică în Lyceul din Craiova, vol. II. Craiova: Typ. Națională, T. Macinca și I. Samitca, 1866.

³¹ *Ifigeni'a in Aulid'a*. Tragedie în 5 acte. După Euripide. Tradusă în versuri de Petru Dulfu. Clusiu: Ed. Amicului Familiei (Impr. lui Joane Stein), 1879.

³² *Clavigo*, [de] Goethe. [Clavigo]. Tragedie în 5 acte. Traducțiune de Nicolae Miculescu. Cu portretul și biographia lui Goethe. București: Tip. E. Petrescu-Conduratu, 1872; *Egmont*, de Goethe. [Egmont]. Tragedie în cinci acte. Trad. de N. Ch. Quintescu. Iași: Tipo-Lit. H. Goldner, 1876; *Faust*. [Faust]. Tragedie, de Goethe. Tradusă de V. Pogor și N. Skelitty. Iași: Tip. lui Adolf Bermann, 1862; *Hermann și Dorote'a* [Hermann und Dorothea]. Traducțiune liberă de Constantin Morariu. Gherla: Edit. Cancelariei Negruțiu (Impr. Aurora, p. A. Todoranu), 1884; *Ifigenia in Taurida*. [Iphigenie auf Tauris]. Drama în cinci acte, de Goethe[!]. Traducțiune de Ilariu Pusicariu. București: Tip. lui Toma Teodorescu, 1862; *Pericolele vieței la Paris sau Amorul unei mume și devotamentul unui frate*. Traducțiune din limba germană. București: Tip. Petrescu-Conduratu, 1873; *Stella*. [Stella]. Tragedie în cinci acte. Traducțiune de Nicolae Miculescu. Retipărită dupe foiletonul Viitorului, unde s'a publicat pentru prima oară. Piatra: Impr. Județului Niamțiu, 1874; *Suferințele Junelui Werter*[!], din Goethe. [Die Leiden des jungen Werthers]. [Trad. de Gavriil Munteanu]. București: Tip. curții a lui Fr. Valbaum, 1842; *Patimele junelui Werther*. Traducție din limba germană de B. V. Vermont. Cu o introducere de Grigore H. Granda. București: Edit. Librăriei Socec & Comp., 1875.

³³ *Din Cartea cîntecelor*, [de] Heinrich Heine. 23 traduceri în versuri. Precedate de portretul autorului și de o notiță biografică-critică de G. D. Pencioiu. Craiova: Inst. de Editură Ralian și Ignat Samitca, [1895].

³⁴ *Despre minie*, [de] Seneca. În românește, cu o introducere, de P. Mușoiu. București, 1899, și *Liniștea Sufletească*, [de] Seneca. Din latinește de Grigore Goilav. București: Editura Librăriei Carol Muller, [1897].

³⁵ *Antigona* (Tragedie), [de] Sofocles. Traducere liberă de Mihail Dragomirescu București: Ediția Convorbiri Literare, 1896.

³⁶ *Filotele*. Tragedie în 5 acte după Sofocle tradusă în versuri de Sim. P. Șimon Gherla: Tip. Aurora A. Todoranu, 1888; și *Regele Oedipa*, Bistrița, 1898.

³⁷ *Oedip rege*, [de] Sofocle. Traducere în versuri de Edgar Th. Aslan. Cu o introducere literară și note filosofice de Alexandru A. Sturdza. București, 1894.

³⁸ *Oedip rege*. Tragedie în 4 acte cu un Prologu și Exodiu de Sofocle. Traducerea în versuri de S. P. Simonu. Bistrița, 1896.

³⁹ *Amintiri dela Sevastopol* [de] Leon Tolstoi. Scene din asediul dela 1854. Traducere de N. Cadioschi. Vol. I-II. București: Minerva, Inst. de Arte Grafice și Edit., 1909.

⁴⁰ *Nuvele și povestiri populare* [de] Lew N. Tolstoi. Precedate de portretul autorului și de un studiu critic asupra operilor sale de George Brandes, traducere de I. Hussar. Craiova: Inst. de Edit. Ralian și Ignat Samitca, [1895].

3.3. Influențe „limbistice” și atitudini traductive

Cum (se) traduce? După codul lingvistic, direct și indirect.

Crește frecvența traducerii directe, nu se renunță însă la traducerea indirectă, prin intermediar neogrec, rusesc, franțuzesc etc. (Cervantes, Turgheniev). Retraducerea (traduceri consecutive), autotraducerea (Bolintineanu, Macedonski, Iorga) și adaptarea sunt fenomene reprezentate suficient. În funcție de strategia de traducere, de metoda și principiile respectate, se înregistrează traduceri „credincioase” și traduceri „slobode”, strategia literal-semantică (calcuri, împrumuturi) opunându-se celei de localizare, de naturalizare (și parafrazări explicative). Finalitatea traducerilor (destinul preconizat) este îndrumătoare în procesul de identificare a beneficiarului traducerilor.

Uneori didactică și instructivă, alteori descriptivă și normativă, traducerea și traducătorul sunt intermediarii și propagatorii cunoașterii, ai prozelitismului științific, cultural (Delisle, Woodsworth 2008). Circumstanțele și „starea” limbii traducătoare îi obligau pe traducătorii români – cum îi obligaseră pe cei occidentali, atunci când se dedicaseră creării limbilor lor vernaculare, naționale⁴⁶ – să apeleze la numeroase cuvinte străine, de origine greacă ori latină, pe care le explică în text:

„după cum și noi aice multi cuvinti grecești și latinești le-am pus însuși acele, ca să nu strică, sâmtîrelor, dându-le numai din putere vocabulariului, adică din cartea care tâlcuiește cu aceeași limbă cuvântul, oareșce sâmtîre de cunoștința lor, cu multi cuvinti și întru același loc unde s-au scris”⁴⁷.

În diferite grade, toate culturile⁴⁸ au apelat la împrumuturi din așa-numitele limbi sacre, majore (dar nu din punctul de vedere al numărului de vorbitori), ebraica, greaca și latina. Indigența limbii române este rezolvată așijderea, I. Heliade Rădulescu ajustând un pic soluția occidentală:

„Trebuie să ne împrumutăm, dar [...] vorbele streine trebuie să se înfățișeze în haine rumânești și cu mască de rumân înaintea noastră [...]. Trebuie a se cerceta și a se învăța limba rumânească și geniul său, și pentru aceasta este destul o băgare de seamă luminată și fără prejudecăți, și un paralelism al limbilor ce au relație cu dânsa.” ([*Gramatica rumânească*, 1828, 22] 1961, 169).

A. T. Laurian traduce un manual de filozofie al unui autor obscur, Arthur Delavigne (1846)⁴⁹, manual ajuns la a 8-a ediție, bazat pe filozofia lui Victor Cousin și

⁴¹ *Prin ce viețuiesc oamenii* [de] Leon Tolstoi. (Povestire, 1881). Traducere din rusește de A. Giers. București: Edit. Librăriei Socecu & Comp., 1898.

⁴² *Sonata Kreutzer* [de] Lev Tolstoi. Traducere de I. I. R. [= Iuliu I. Roșca]. București: Edit. Librăriei Ig. Hertz, 1891.

⁴³ *Stăpân și slugă* [de] Lew Tolstoi. (Povestire). Traducere din rusește de Viribus unitis. Iași: Edit. Librăriei Frații Șaraga (Tip. P. C. Popovici), [1897].

⁴⁴ *Clara Milici*. Novelă de I. Turghenev. Traducere din limba rusă de Enea Hodoș. Sibiu: Inst. tipografic, 1890; *Întăia dragoste* [de] Ivan Turghenieff. Tradusă din franțuzește de Eugen Vaian. Roman: Editura Tipografiei W. Haber (Noua Tipografie W. Haber), 1891.

⁴⁵ *Aeneis*. [De] P. Vergilius Maro. Traducere în formele originale de George Coșbuc. Premiul de Academia Română cu marele premiu "Năsturel" de lei 12000; ed. a II-a. București: Edit. Librăriei C. Sfetea, 1898.

⁴⁶ Ne despart însă multe secole de primele traduceri, de primele încercări traductive spre limbile vernaculare europene. Creștinarea păgânilor, dorința de vulgarizare a textelor religioase (Ulfila, Mașdoș, Sahag Partev, Chiril și Metodiu, Aethelwood, J. Hus, W. Tyndale, J. Wycliff, M. Luther) și chiar a celor de cultură generală (Dolet) au canalizat activitatea de traducere către limbile vernaculare, contribuind la apariția literaturilor în limbile naționale, care se vor impune progresiv în Spania, Italia, Germania, Franța ș.a., fenomenul devenind pregnant începând cu secolul al XV-lea.

⁴⁷ Ms. 1627, f. 1r, v, *apud* Ursu, Ursu 2004, 33.

⁴⁸ Încă din 1559, Lawrence Humphrey, în *De ratione interpretandi auctores* (Basel), distinge limbile „majore” de cele „minore”, în funcție de tipul de cultură (istorie, filosofie, literatură) vehiculată. După Humphrey, traducerea avea valoare doar între limbile „majore”: ebraică, greacă și latină.

⁴⁹ În anul următor traduce și W. T. Krug, *Manual de filozofia*. București, 1847.

apărut într-o țară de care Principatele erau fascinate, Franța. Spiritualismul eclectic francez, care ajunsese până în Principate, și puterea politică favorabilă filozofiei religioase, în detrimentul filozofiei scientiste, au determinat opțiunea Laurian, oarecum împotriva tendințelor pozitivistice care îl animau. Francofilia Principatelor i-a influențat decizia. În prefață, traducătorul afirma că „s-a silit a traduce cât mai credincios”; și doar sărăcia limbii române l-a fost pus în situația de a recurge la o terminologie nouă, „de a forma o vorbă nouă pentru fiecare idee nouă, de a forma o limbă filozofică pentru cugetarea filozofică. Deci am fost silit – mărturisește el – să introduc neologismi în limba românească și poate mai mult decât și-ar fi putut imagina cineva” (Laurian, *apud* Macrea 1970, 85).

Aceste reflecții-denuț demonstrează că traducătorii își desfășurau activitatea de traducere conștienți de deplina sărăcie a lexicului românesc general și specializat, dar și de problemele specifice de traducere, de constrângerile exercitate asupra traducătorului, mai cu seamă când realitățile extralingvistice ale limbilor în relație de traducere erau separate de deosebiri considerabile. Laurian a exagerat în ambele principii traductive: a împrumutat termeni din franceză pe care i-a adaptat sistemului fonetic al limbii române, a exagerat cu unele împrumuturi latiniste savante, justificate de domeniu. A împrumutat sau păstrat și finalitatea originalului: cartea tradusă după programa Universității din Paris, cum este scris pe copertă, „poate să servească tot de o dată și de ajutor junilor noștri cari au mijloace de a-și urma cursul învățăturilor în Franța” (Laurian 1846).

Traduceri direct din italiană s-au înregistrat puține, mai puține decât era de așteptat dacă avem în vedere că influența (indirectă, prin greacă, în secolul al XVII-lea și directă, în secolul al XVIII-lea, cf. Sextil Pușcariu) a limbii italiene s-a manifestat înaintea celei franceze. I. Heliade Rădulescu⁵⁰ traduce din Ariosto, Tasso și Dante. Pentru traducerea cânturilor I-V din *Divina Comedie*, folosește cuvinte modificate de el însuși. Deși limitat, italianismul⁵¹, susținut și de alți traducători, Stanciu Căpățineanu, de exemplu, s-a manifestat nu doar în traduceri⁵², ci și în activitatea unor lexicografi. Prin prelucrările sale direct din italiană ale unora dintre sonetele lui Petrarca (publicate în „Familia” și în „Tribuna”) și prin traduceri parțiale (fragmente din *Ierusalimul eliberat*) din Torquato Tasso, Ioan Bocanciu se numără printre primii traducători din Principate care au tradus direct din italiană (Drăgoi, în DLitR1979, 106). Înaintea lui Coșbuc, Maria Chițiu (1846-1930) a tradus Dante în limba

⁵⁰ Traduceri: L. Ariosto, *Orlandu furiosul*. Cînt. IV. În *Curs de poezie generale*. Vol. III, fasc. IV. București, 1880. *Biblia sacra*. Fasc. 1-5. Paris, 1858-59-60; Byron, *Din scrierile lui...* Partea I-III. București, 1834; Byron, *Din operele lui...* Tom. I-II. București, 1837-1839; *Don Juan*. București, 1847; M. Cervantes, *Don Chishot dela Mancha*. București, 1840; A. Dante, *Înfernul*. Cînt I-V. În *Curs de poezie generale*. Vol. III, P. 2. București, 1870; A. Dumas, *Din Corricolo*. Partea I-II. București, 1846-1847; *Speronare*. Vol. I-III. București, 1847-1848; L. B. Francoeur, *Aritmetica*. București, 1832, 1835; V. Hugo, *Hernani*. București, 1863. Levizac ș.a. *Regulile sau gramatica poeziei*. București, 1831; Marmontel. *Bărbatul bun*. București, 1832, și *Femea bună*. București, 1832; I. Miniat, *Cuvinte...* București, 1839. Molière. *Amfitrion*. București, 1835; F. Romani, *Norma*. București, 1843; J. J. Rousseau, *Julia sau Nuoa Eloise*. București, 1837; Sue, E. *Crucea de argintu*. București, 1858; T. Tasso, *Gerusalem Liberata*. Cînt. VII. În *Curs de poezie generale*. Vol. III, fasc. IV. București, 1880; Voltaire. *Brutu*. În *Curs de poezie generale*. Vol. III. București, 1878; *Fanatismul sau Mahomet Proorocul*. București, 1831, 1834 și **Zaira* (Pierdută prin evenimentele din 1848).

⁵¹ A se vedea, în privința italianismele, și Ioan Budai-Deleanu, *Țiganiada* (1800-1812).

⁵² Drăgoi, în DLitR 1979, 176-177, remarcă: „În spiritul orientării iluministe [Căpățineanu] a făcut, în jurul anului 1830, o serie de traduceri în limba română, optând nu numai pentru ușoare scrieri moralizatoare, ci și pentru opere de seamă ale iluminismului european. Prefețele lui Căpățineanu vorbesc despre strădania lui de a da contemporanilor lecturi instructive și de a contribui prin traduceri și prelucrări la cultivarea limbii române”.

română: *Infernul*⁵³ (1883) și *Purgatoriul*⁵⁴ (1888), ediții bilingve; a început, dar nu a terminat, *Paradisul*. „Prima versiune românească, aproape integrală a *Divinei Comedii* se distinge prin exactitate, printr-o riguroasă transpunere a textului italian în limba română (uneori chiar urmând topica originalului), cu o bună înțelegere a sensurilor literare. Atmosfera și poezia operei au fost însă sacrificate în favoarea folosirii corecte a cuvântului. Supără și abundența italianismelor și a latinismelor, ca și prozaismul expresiei. La vremea sa, traducerea a stârnit interes, a fost lăudată de publicații italiene și a intrat în Biblioteca Vaticanului” (Drăgoi, in DLitR 1979, 180). Această traducere semantică prezintă meritul de a fi deschis „drumul spre Dante și literatura italiană” (Drăgoi, in DLitR 1979, 180).

Prin intermediar francez se traduce din rusă Turgheniev⁵⁵, dar și spaniolă, după versiunea lui Florian, I. Heliade Rădulescu traduce *Don Chishot dela Mancha*⁵⁶. O altă versiune apare în 1884, *Don Chișot de la Mancica* de Cervantes, Galați, Libr. G. D. Nebuneli, [1884?] (Biblioteca Universală, 5-6), dar nu se precizează numele traducătorului, nici limba din care se traduce. În primii ani ai secolului al XX-lea apar traduceri noi și retraduceri din Cervantes.

Atitudinile traductive sunt ilustrate de strategii, de procedee. Tendința de a împrumuta aici din limbile romanice, dar nu numai, termenii necesari și, mai important, de a-i adapta fonetic și morfologic, apărută la Dimitrie Cantemir și la Ienache Văcărescu, este teoretizată de Paul Iorgovici. Adept al împrumuturilor a fost și Samuil Micu, dar le-a recomandat: „cu socoteală și numai cât este lipsa putem să ne întindem să luom cuvinte ori din cea grecească, ca din cea mai învățată, ori din cea latinească, ca de la maica noastră” (Micu, Prefață la *Loghica*, p. 58, *apud* Ursu 1969, 135). Ion Heliade Rădulescu, cel mai important teoretician și practicant al tendinței, și-a expus clar concepția despre limbă, despre dobândirea competenței lingvistice monolingve, despre formarea limbii și îmbogățirea ei cu elemente specifice împrumutate sau create în interiorul limbii române⁵⁷:

„Limb’a este mijlocul’ prin care ne arătăm’ ideile și cugetările noastre [...]. Fiește-care limbă cînd a-început’ să se cultive a avut trebuință de numiri noă [...] Noi nu ne împrumutăm’ ci luăm’ cu îndrăzneală dela maica noastră moștenire, și de la surorile noastre partea ce ni se cuvine. [...] Trebuie să luăm numai acelea ce ne trebuie și de acolo de unde trebuie, și cum trebuie.” (Heliade Rădulescu 1980, 51-57).

Traducerea semantică, *ad sensum*, este folosită de Gh. Pleșoianu⁵⁸ – din imposibilitatea restituirii textului-sursă în limba-țintă și însoțită de glosare sau de comentarii parafrastice nu se generalizează, dar nu este nici singulară. O concepție traductivă exprimă și Matei Millo în prefața aritmeticii pe care a tradus-o ori a alcătuit-o în 1795:

⁵³ *Divina Comedie. Infernulu*, [de] Dante Alighieri. Traducțiune depre originalii de Domna Maria P. Chițiu. Cu portretulu lui Dante după Giotto, textulu originalii, note și notitie din diferiți comentatori. Craiova: Librării-Editorii S. Samitca (Tipo-Lit. Naționale, Ralian Samitca), 1883.

⁵⁴ *Divina Comedie II. Purgatoriulu*, [de] Dante Alighieri. Traducțiune cu note după principalii comentatori de Domna Măria P. Chițiu. Craiova: Tipo-Lit. Naționale, Ralian și Ignat Samitca, 1888.

⁵⁵ *Întâia dragoste* [de] Ivan Turghenieff. Tradusă din franțuzește de Eugen Vaian. Roman: Editura Tipografiei W. Haber (Noua Tipografie W. Haber), 1891.

⁵⁶ [Pe copertă *Don Chișotu dela Mancha*. Partea I-II]. Din Scrierile lui M. Cervantes. Tradus în rumânește din franzozește dupe Florian de I. R. [=Eliade Rădulescu]. București: Tip. lui Eliad, 1840.

⁵⁷ Convingerea lui I. Heliade Rădulescu, *Prefață la Gramatică românească*, 1980, 51-53, amintește de idealul universal al lui Herder, *Ideii privind filosofia istoriei umanității* (1784), potrivit căruia fiecare națiune contribuie, cu expresiile tipului ei național, la dezvoltarea umanității în general.

⁵⁸ „În multe rânduri am încercat să mă las de talmăcirea acestei cărți frumoase din pricina greutăților ce-am cercat pentru multe ziceri neobicinuite în limba românească”, în Fénelon, *Întâmplările lui Telemah, fiul lui Ulise*, 1831, tomul IV, p. 210.

„numirile pravilelor aritmeticești, numirile lucrătoare sunt numite în limba moldovinească, sălindu-mă, în cât s-a putut, a nu amesteca streine cuvinte. Căci moldovenii, când să vor săli pentru slava limbii a nu amesteca la grai și scrisoare streine cuvinte, iar cuvintele care lipsăsc să să alcătuiască în ființa limbii, cu adevărat că nu s-ar afla în această sărăcii. Dar urmează cu totul împotriva, că și cuvintele care sunt în lucrare nu să pun, ce amestică cuvinte grecești”⁵⁹.

Lectura este greoaie tocmai din cauza lexicului hibridizat, opoziția adecvare (interes pentru respectarea intenției autorului) vs acceptabilitate (preocuparea pentru receptarea de către cititorii traducerii) este funcțională. În prefața traducerii *Istoriei imperii rosiene* (Iași, 1832) de I. Caidanov, Gh. Ascahi prezintă aceeași tipologie a dificultăților de traducere:

„sarcina de a scrie în o limbă încă neprelucrată la literatură și neprinsă a tractarisi obiecturi mai înalte este mult mai simțitoare decât să pare; pentru aceea unii din cetitori vor întâmpina oarecare cuvinte și idei nouă, dar aceasta nu urmează din plecarea de a introduce în limba noastră cuvinte streine, fără care ea ar putea rămâne, ce din nevoia de a tâlcui cu mai mare credință ideile și zicerile tehnice aflate în original” (Ursu, Ursu 2004, 235).

3.4. Beneficiarul, destinatarul traducerii

Regulile cerere-ofertă nu pot fi aplicate cu sens în secolul al XIX-lea sau, dacă este posibil, nu am descoperit modalitatea de a genera algoritmul unui astfel de proces; rămân însă valabile observațiile: nu este suficient ca un text să existe pentru a fi tradus, nu este suficient pentru ca un făcător de traduceri să fie traducător. Trebuie să existe motiv, o motivare, solicitare, cerere. Se traduce pentru cine nu are acces la texte în altă limbă decât cea a traducerii și traducătorul își oferă serviciile de intermediere. Aici, nici azi nu s-a schimbat nimic⁶⁰.

A. T. Laurian traduce manualul de filozofie al lui A[rthur] Delavigne (1846), după a VIII-a ediție, apărută în 1842, *Manuel complet des aspirants au baccalauréat ès-lettres: renfermant le développement de toutes les questions de philosophie, de littérature, d'histoire, de géographie, de mathématiques élémentaires, de physique et de chimie, comprises dans le programme officiel*.

Erau cititorii atât de avizi ca să motiveze traducătorii să traducă cât mai mult și, indirect, cât mai repede? „Un traducător grăbit”, I. S. Spartali (1850-1908) a tradus enorm, pentru publicul larg, din peste 150 de autori⁶¹. Între tipurile de traduceri, predomină transpunerea literaturii de foileton a epocii, urmare a fascinației exercitate de ideea de a sincroniza gustul cititorilor români cu gustul cititorilor apuseni. Traducând din Baudelaire, Byron, Flaubert, Hugo, Poe, Shelly, Maupassant, Spartali a urmărit „să țină pasul cu actualitatea literară europeană” și să contribuie „la menținerea interesului pentru marile personalități ale literaturii universale”. Entuziasmul cu care traduce reiese, în primul rând, din numărul traducerilor. Valoarea lor fundamentală este conferită de accesibilitate (acceptabilitate), fluentă, fluiditate și caracterul atractiv (Teodorovici, in DLitR 1978, 801).

3.5. Rațiunile traducerii și ale retraducerii

Temeiurile sunt variate. Prefețele, dedicațiile, cuvântul-înainte și introducerile sunt clare. Se traduce în scop didactic, adică pentru a instrui, a educa, a construi și consolida națiunea atât la nivel moral și spiritual, cât și la nivel practic (diferitele manuale de medicină și rețete medicale, de creștere a copiilor etc.). Utilitatea incontestabilă a traducerii este cea

⁵⁹ Ms. 4566, f. 2r, v, *apud* Ursu, Ursu 2004, 34.

⁶⁰ Se traduce încă masiv din engleză, deși numărul celor care (pretind că) o vorbesc, înțeleg este direct proporțional cu creșterea numărului de locuitori ai planetei.

⁶¹ Cf. datelor înregistrate în RTR I 2006, 208-230.

care explică numărul mare de traducători. Grijă pentru aspectul didactic și pentru publicul-țintă este confirmată de glosele care însoțesc textele traduse. Se traduce și pentru a îmbogăți literatura și limba (sentimentul național este puternic), pentru a lărgi orizontul românilor, dar și pentru că imitând se poate crea propria literatură (a se vedea pentru cine, ce se traduce?) prin importarea de genuri literare, de structuri dramatice.

Se traduce și pentru a răspunde solicitărilor unui mecenat. Mai rar, se traducea din pur hedonism. Se tâlmăcea deci fie „spre zăbava soției sale Elena, ca, cetindu-să, să-și aducă aminte de dânsul”, scria Alecu Beldiman în prefața la *Istoria lui Tarlo și a prietenilor lui* (1803), fie „pentru a face plăcere unui vechi prieten ca Sturdza”, după cum mărturisea în prefața romanului *Elisaveta sau cei surghiuniți în Siberia* (1815), de Madame Cottin (Piru 1977, 580).

Raporturile strânse ce leagă contextul de receptare, publicul vizat și finalitatea atribuită traducerii, puternic marcate de mize politice, administrative, ideologice, sunt examinate în numeroase istorii ale limbii, literaturii, culturii și națiunii române care au urmărit a demonstra latinitatea și, în acest fel, a dobândi autonomia națională, administrativă și lingvistică. Culturale și lingvistice, mizele traducerii sunt exprimate în prefețele traducerilor ori ale instrumentelor lexicografice și gramaticale. Tot în prefețe găsim motivele și motivațiile traducerilor din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea⁶². Deși „tratate” de traducere propriu-zise nu avem, prefețele traducerilor românești îndeplinesc un rol identic cu cel jucat de prefețele occidentale. Intenția de a sistematiza limba română literară și de a critica traducerea îi animă deopotrivă pe I. Heliade Rădulescu, Kogălniceanu și Titu Maiorescu, dar și N. Iorga, Aron și O. Densusianu, Dobrogeanu-Gherea, Pompiliu Eliade ș.a.

Dintre motivele retraducerii, notăm conștientizarea „tregerii” limbii și, prin urmare, a necesității de a crea un echilibru între elementele lexicale arhaice, autohtone și neologice⁶³, ceea ce îl determinase pe Samuil Micu să recurgă la o nouă tâlmăcire biblică (retraducere), *Biblia de la Blaj*, determinată de constatarea că limbile au o evoluție internă și că, în decurs de un secol, limba română (de la 1688 și până la el) se schimbese simțitor. Traducătorul a recurs așadar în retraducerea *Bibliei* la evitarea literalismului sintactic, încercând să diminueze, pe cât posibil, calchierea topicii originalului în textul tradus, să adapteze textul de tradus și să îl restituie respectând normele limbii epocii de traducere. Calitatea traducerilor a înregistrat o ameliorare după apariția instrumentelor necesare traducătorului, a lucrărilor lexicografice (Lungu Badea 2008, 159-170) care arătau utilitatea acceptării și urmării normelor limbii literare stabilite prin aceste lucrări. Toți scriitorii români ai epocii (1780-1820) erau preocupați de îmbogățirea lexicală a limbii și nu și-au „pus problema unificării limbii literare românești prin înlăturarea unora din dialectele literare”⁶⁴.

Cu scop didactic, Eugen Lovinescu a tradus din Horațiu, Tacit, Vergiliu⁶⁵, nu mai puțin interesantă este prelucrarea *Homer travestit*. Lovinescu a scris despre dificultatea de a

⁶² V. Anexa III.1-9 *Cuvântări pretraductologice*, în Lungu Badea 2013, 157-210.

⁶³ În activitatea dificilă de introducere și adaptare a neologismelor, Școala Ardeleană a avut un rol important, a creat o terminologie științifică adecvată cerințelor momentului. Principiile Școlii Ardelene au fost duse mai departe de curentul latinist, prin August Treboniu Laurian, Timotei Cipariu, Lazăr Șăineanu. Aron Pumnul, spirit antineologist intransigent s-a dedicat românizării neologismelor intrate în limba română. Purismul și exagerările nu au diminuat rolul îndeplinit de curentul latinist în domeniul neologiei, dar l-au ocultat.

⁶⁴ G. Ivănescu 1989, 73, arată că Paul Iorgovici a tratat acest aspect cu deosebită temeinicie, dovedind că în Banat a existat o formă regională a limbii literare românești.

⁶⁵ În *Prefața* la Vergiliu, *Eneida*. București: Editura Univers, 1980, 21-24, se precizează: „În această traducere interferează geniul celor doi poeți. Traducerile ulterioare, N. Pandelea, 1913 (proză), E. Lovinescu, 1938 (proză), D. Murărașu, 1956, (hexametria) se pare că nu ating fidelitatea textului lui G. Coșbuc. Versiunea lui Coșbuc, concluzionează editorul, a rămas neîntrecută”.

traduce opera lui Tacit și a stabilit drept cauză: limba sintetică și un „stil voluntar, concis și zbuțiat”, care îl fac pe traducătorul modern să „rămân(ă) încurcat în mijloacele limbii sale analitice”. Satisfacția traducătorului vine „din senzația de contemporaneitate pe care o sim(te) față de opera marelui scriitor” (Lovinescu 1927, 161-162),

Referitor la arta traducerii, în particular a operei lui Tacit, cât și la interpretarea textului acestuia, Eugen Simion scrie că reprezintă „tot ce a scris mai entuziast, Lovinescu despre o scriere clasică” (Simion 1971, 477). Părerile privind traducerea *Eneidei* sunt în mod absolut în favoarea versiunii lui Coșbuc din 1896, traducerile ulterioare, printre care și aceea în proză a lui E. Lovinescu din 1938 nu ating frumusețea și, mai ales, fidelitatea față de versul original al lui Vergiliu, Lovinescu a făcut numeroase alte traduceri, unele cu scop didactic.

3.6. Ce (d)efecte au aceste traduceri?

Efectele traducerii se reflectă pozitiv în formarea, consolidarea limbii române, și negativ în deformarea ei, influență sancționată de cărturari și scriitori deopotrivă (*Kogălniceanu, Alecsandri, Russo, Niculeanu*), dar și în coruperea gustului, mentalităților, moralei, prin traducerea „romanțurilor” ușoare. Pentru diminuarea impactului negativ și stăvilirea traducerilor proaste, sunt întemeiate cronici de traduceri, se încearcă implementarea unui program de traduceri (asemănător cu cel inițiat de I. Heliade Rădulescu, Biblioteca universală, în 1843, după modelul lui Carcalechi pentru Biblioteca românească, Pesta, 1820, Căpățineanu, Biblioteca desfătătoare și plină de învățătură, 1830). Se urmărește astfel a solicita traducerea să contribuie la sistematizarea limbii române, la nașterea și consolidarea literaturii autentice în limba română.

Analiza efectelor pe care lectura romanelor traduse din limbi străine (1867, 347-357) o are asupra spațiului receptor, îi permite, în 1867, lui Niculeanu să critice ceea ce observă:

„Patima imitațiunii atacă mai întâi limba, limba maternă, limba poezilor și erudiților literaturii trecute, care abia scuturase jugul amar al slavonismului și al fanariotismului.

Pe de altă parte, din cauza influenței romanțelor franceze, traduse într-o limbă galo-romană plină de termini, de forme și de construcțiuni strâmbе și împrumutate, iar pe de alta din cauza unor tendințe născute din niște prejudeții sociale și nutrite de o vanitate rătăcită, limba română [...] pierzându-și din nou forța, valoarea și puritatea, se umplu acum de-o galomanie din ce în ce mai esagerată, mai diformă și mai ridicolă.” (Niculeanu 1867, 551).

În 1903, într-o rubrică intitulată *Traduceri*⁶⁶ și desemnată, se observa că:

„Se citește multă literatură străină la noi, dar fără alegere și într-o singură limbă, cea franceză [...]

În sfârșit, literatura franceză nu poate exercita influența de care avem mai multă nevoie, pentru a ne forma ca popor adevărat civilizată: influență educativă, morală, – într’alt sens decât morala convențională.

Daca am citit multă literatură franceză în franțuzește, n’am făcut și traduceri bune și îmbielșugate nici din franțuzește fiindcă ne îndreptăm direct la originale.” (335).

Autorul acestei note despre starea traducerilor în limba română recunoaște utilitatea „metodei” lui I. Heliade Rădulescu care „începuse, cu câtă știință și pricepere avea, întâia serie rațională de traduceri. Înfrâurirea lor a fost fără îndoială puternică [...]. Apoi traducerile s’au oprit aproape cu totul” (335) (subl. n. – G.L.B.). Sunt menționate câteva contribuții traductive: a lui George Coșbuc, mai ales cele din clasici, Al. Vlahuță, G. Murnu, traducătorul lui Homer, St. O. Iosif, traducător de limbă germană. Sunt surprinzătoare observațiile referitoare la traducerile din limba germană, la traducerile prin intermediar și la receptarea acestora:

⁶⁶ În „Sămănătorul. Revistă literară săptămânală”, An II, nr. 21, 25 mai 1903, București, p. 335-336.

„Cu traduceri din limba germană abia s-a început [...]. Din literaturile slave, cea polonă, ridicată la o atât de mare înălțime prin puternicul talent al lui Sienkiewicz, iar [din] cea rusească [...] cunoaștem doar ce s-a tradus la Paris de librari speculanți. [...] Traducerile, cu mult superioare și neasemănat mai bogate pe care le au germanii, rămân străine de noi, care suntem cu atât mai străini (aici fără vina noastră) de original.” (336).

Demnă de interes este și remarca privitoare la justificarea non-competenței lingvistice care obligă la traduceri prin intermediar, aici german, și implicit la rațiunile traductive:

„«Sămănătorul» [...] vrea să ajute la întemeierea unei conștiințe naționale întinse, unei culturi adânci și sănătoase. Celor ce lucrează aici li s-a părut că tâlmăcirea *graiului străin, când cuprinde, frumos, un adevăr și lucrează spre bine, nu e fără folos*. De aceea *se întemeiază aici o rubrică de traduceri*. Cine va putea în versuri, va face în versuri și va iscăli; cine nu, va tâlcui în proză și nu-și va aminti numele pentru osteneala plăcută, în care originalitatea nu avea unde să se manifeste.” (335) (subl. n. – G.L.B.).

Starea critică în care se aflau traduceri din literatura germană și din literatura maghiară atrage atenția și lui Chendi:

„Traduceri directe avem numai din limba germană; iar aproape toate nuvelele și romanele și piesele teatrale franțuzești ce au apărut în traducere românească au fost traduse sau din nemțește sau din ungrește, deci din un izvor indirect și sunt prin urmare extrem de defectuoase.” (Chendi 1901, 75).

Multe din traduceri din germană, cele din H. Heine de pildă, „răslețite prin toate revistele” sunt departe de „excelentele traduceri ale lui Iosif, dar unele sunt [totuși] destul de reușite” (Chendi 1901, 76). Există însă și traduceri indirecte meritorii: în proză – Turgheniev, tradus de Enea Hodoș, Tolstoi, tradus de Petra-Petrescu, Jules Verne, de Victor Onișor, Mahabarasă (*Savitri*⁶⁷), de Bogdan-Duică, ș.a.m.d.

4. Traducerea în secolul al XIX-lea. *Statu-quo critic*

Îndemnul de a renunța la difuzarea traducerilor de proastă calitate nu vine doar din partea lui Kogălniceanu (1956) și a *Daciei literare*⁶⁸. (Un pseudo ori contraprogram de traduceri a lansat „Dacia literară” – prin M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, Al. Russo, C. Negruzzi ș.a.) Aceștia și-au manifestat rezerva în privința traducerilor, s-au ridicat împotriva exagerărilor latiniste, italianizante ori de altă natură. Declarația-program făcută de Mihail Kogălniceanu în „Dacia literară” nu a avut efectul scontat și nu a provocat scăderea numărului de traduceri, ci, paradoxal, creșterea acestuia. În condițiile epocii, necesitatea traducerii era obiectivă. De fapt, scriitorul nu amenda traduceri, ci principiul de alegere „nesăbuită” a textelor traduse (Cornea 1966, 51-54). El cerea să se distingă traducerea de original, traduceri folositoare de cele nefolositoare, repudia imitațiile care „omor[au] duhul național” (Kogălniceanu 1956, 59-60). Constatând lipsa poeziei dramatice originale din peisajul literar românesc, Kogălniceanu atrage atenția asupra traducerilor pe care le apreciază din Racine, Voltaire, Molière, Florian, Gessner, Chateaubriand, Sofocle și Euripide: „Mai posedăm și multe lucrări bune, atât despre istoria universală, cât și despre unele popoare în special, dar cele mai multe sunt traduceri din alte limbi” (Kogălniceanu 1956, 40).

⁶⁷ „În prefața acestei povestiri indice, Slavici ia în apărare pe traducător față de intoleranții și eminescofații care tăbărăseră în acel timp și împotriva lui Bogdan, din pricina «păgânității» acestei povestiri.” (Chendi 1901, 77).

⁶⁸ Despre *Traducționita lui Mihail Kogălniceanu și consecințele în plan literar*, precum și despre cea mai coerentă luare de poziție în critica traducerii, „ecou tardiv al rivalității istorice a două metode de traducere tradiționale, una privilegiind litera, cealaltă, spiritul, a se vedea Lungu Badea 2013, 81-88, sau Lungu Badea (coord.) 2008, 183-193.

Cu toate acestea, în încredințatul și prea des criticatul pasaj despre rolul traducerilor din *Introducere* („Dacia literară”) (1956, 53-58; 81), criticul își mărturisește limpede și fără cruțare intențiile discriminator-naționaliste:

„Dorul imitației s-a făcut la noi o manie primejdioasă, pentru că omoară în noi duhul național. Această manie este mai ales covârșitoare în literatură. Mai în toate zilele ies de sub teasc cărți în limba românească. Dar, ce folos! Și încă și acele de-ar fi bune. Că sunt numai traducții din alte limbi. *Traducțiile însă nu fac o literatură [...] Foaia noastră va primi cât mai rar traduceri din alte limbi; compuneri originale îi vor umple mai toate coloanele.*” (Kogălniceanu 1956, 57-58) (subl. n. – G.L.B.)

Va fi reluat și intensificat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, de A. Densusianu, Gion Ionescu⁶⁹, Dem. Stăncescu, C. Dobrogeanu-Gherea⁷⁰, I. Gorun⁷¹, E. Lovinescu ș.a.

Starea și statutul limbii române, influențată de calitatea limbii traducerilor, îi atrage atenția lui Aron Densusianu⁷². Pentru a exemplifica diferitele posibilități de traducere a autorilor antici, Densusianu recurge la traducerea comparată a șapte versuri din Iliada, în traducerea lui Aristia, în două traduceri italiene (Vicenzo Monte și Annibal Caro) și în propria versiune; și a primelor opt versuri de la începutul cărții a patra din *Eneida*.

Unii observatori și critici ai traducerii au arătat o mare admirație pentru traducerea din autorii clasici și mai ales din literatura germană⁷³. Stăncescu⁷⁴, de pildă, sugera cititorilor să citească în original literatura bună și traducătorilor să redea în română scriitorii de valoarea lui Alfred de Musset, Schiller, Victor Hugo, Byron ș.a. În aceste sugestii regăsim principiile lui traductive enunțate de I. Heliade Rădulescu, reluate⁷⁵ de N. Iorga⁷⁶ care recunoaște, o dată în plus, importanța traducerilor efectuate după texte de valoare, bine alese (Iorga 1892, 2-3).

Critica fenomenului traductiv este făcută, așadar, de autori cunoscuți, de autori care semnează cu pseudonim sau de anonimi. Este criticată influența curentului rus, a curentului decadent francez și a literaturii fără valoare, prizată de burghezie. Pentru facerea unei traduceri, în jurul autorului tradus și al traducătorului, se asociază numeroși factori care intervin în re-producerea textului de tradus. Chiar dacă influența constrângerilor editoriale,

⁶⁹ În „Despre traduceri”, în *Românul*, București, XXIX, 1885, 25-26 nov., 1049-1050, sunt examinate nu doar dificultățile cu care se confruntă traducătorul, ci și influența „limbei corupte, astăzi vorbite, în limba traducătorului.”

⁷⁰ Este vorba despre articolele: „Ce trebuie să traducem”, în *Lumea Nouă*, I, 1895, nr. 75, p. 1; „Greutățile traducerii”, în *Lumea Nouă*, I, 1895, nr. 60, p. 1; „Înrăurirea traducerilor”, în *Lumea Nouă*, I, 1894, nr. 25, p. 1; „Traducerile și limba literară”, în *Lumea Nouă*, I, 1894, nr. 32, p. 1.

⁷¹ Sub acest pseudonim, Hodoș (1909) indică maniera în care trebuie efectuate traducerile din literatura străină și ia drept exemplu traducerea piesei *Iuliu Cezar* de Shakespeare.

⁷² „Epistole literare”, în *Orizontul latinu*, I, 1874, nr. 4, p. 16.

⁷³ Gr. H. Grandea, „Convorbiri literare”, în *Pressa*, VIII, 1874, nr. 160, p. 2-3; nr. 161, p. 2.

⁷⁴ Dem. A. Stăncescu, „Literatura la noi”, în *Foia României*, II, 1881, p. 130-133.

⁷⁵ „O bucată poetică se poate traduce în trei feluri. Un poet o creează din nou [...] Se poate traduce o bucată poetică în proză. [...] O a treia traducere ține seama de ritm, potrivește versul după al originalului, se ține strâns de el, răspinge numai rima, care cere multe jertfe de hatârul ei, jertfe pe care ești slobod de a le face din averea ta, dar nu dintr-a altuia, și, de câte ori are să aleagă între interesul autorului și gloria traducătorului, alege mai bine pe cea dintâi. Am ales această cale, care implică jertfa.” (Iorga 1892, 2-3).

⁷⁶ Despre sine ca traducător, Iorga afirmă: „am tradus puțin și mediocru”, critica altor traduceri, cele ale lui Pompiliu Eliade, este dură, riguroasă, îndreptățită și polemica savuroasă (în *Floarea darurilor, Sămănătorul*). Iorga a tradus din mai mulți autori, înainte de 1900 și după. A reunit traducerile în vol. *În mijlocul luptei*. Traduceri de N. Iorga. Iași: Tipografia foii Neamul Românesc, 1918. Cuprinde și poezii originale. Traduceri din: Marie Bizet, Maurice Magre, Borelly, G. Herwegh, Iovan Iovanovici, Ida Rauch, Rudyard Kipling, Emile Cammmaerts, Constance Johnson, W. Hauff, William Young, Christopher Morley, Theodor Filton, Lee Shippey, Björnsterne Bjørnson, Froissart, Longfellow, H. Ibsen, Petrarca. De ex: Joan Maragall (1895).

temporale etc. ar fi denunțată metodic de traducător, cota de participare a fiecărui factor în procesul traductiv ar fi dificil de măsurat; dar nu este ne semnificativă.

5. Concluzie

Traducerile românești din secolul XIX-lea – s-a putut constata – îmbracă toate formele pe care această activitate le-a rentabilizat și teoretizat, începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea. Tipologia traducerilor acestei epoci este perfect surprinsă de Paul Cornea: „există *traduceri-exercițiu*, cu rostul de a perfecționa îndemânarea într-o limbă străină sau în limba maternă; *traduceri-divertisment* (Cornea 1966; Piru 1977, 580), izvorâte dintr-o nevoie intimă – adesea efemeră – de descărcare nervoasă..., *traduceri-utilitare*, servind unui scop pedagogic (fie el instructiv, moral, politic); *traduceri-comenzi*, săvârșite pentru că cineva le finanțează, nu neapărat fiindcă societatea are nevoie de ele [...] ca atare, în multe cazuri, traducerile nu exprimă nici gusturile celor de sus, care nu au nevoie de ele, nici ale celor de jos, pe care nimeni nu-i întreabă ce vor” (Cornea 1966, 96) (subl. n. – G.L.B.). De asemenea, relativitatea reflectării mentalității societății în traducerile vremii și pentru a distinge *traducerile reprezentative* („oglundind o predilecție efectivă a spiritului public”) de *traducerile incidentale* („consemnând o opinie marginală în contextul spiritual al epocii”) stabilește drept criterii *circulația* traducerii, difuzarea scrierii, dacă era o operă tipărită sau numărul de copii, pentru un manuscris, și *frecvența* unor opere similare de același autor (Cornea 1966, 96).

Chendi⁷⁷ afirma despre traducerile efectuate între 1890 și 1900 că: „au avut și au rolul de cultivator în acest răstimp” (Chendi 1901, 75). Credem că putem extinde remarca la toate traducerile secolului al XIX-lea. Nu împărtășim însă bilanțul comparării și lipsa de regret privind puținătatea și modestia traducerile efectuate în Ardeal:

„[acestea] nu ridică din cale afară, ar nici nu prihănesc gustul literar și cel estetic [...]. Dacă pe acestea le vom compara cu seria de romane franceze, apărute în foiletoanele ziarelor bucureștene, traduceri superioare negreșit și ca limbă română și ca producțiuni de artă, dar tendențioase și adeseori prea puțin moralizatoare, nu vom regreta modestia traducerilor noastre.” (Chendi 1901, 77).

S-au tradus de toate, fără prea mare discernământ, autori azi uitați, ajunși printr-o întâmplare în mâinile traducătorilor; traducătorii au fost eclecticii, avizi de informație și informare, de formare proprie și de educare a celorlalți, însetați de cunoaștere, dar fără metodă. Factorii extratraductivi au influențat alegerea textelor și a strategiilor de traducere. Entuziasmul și bunele intenții pavează drumul limbii române spre sistematizare și al culturii române spre recunoaștere națională, apoi internațională.

Bibliografie selectivă

- *** *Bibliografia analitică a periodicele românești* (1790-1858), vol. I-II, lucrare coordonată de Ovidiu Papadima, Ioan Lupu și Nestor Camariano. București: Editura Academiei, 1966-1972.
- *** *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice (1859-1918)*, vol. I-III, lucrare coordonată de Ioan Lupu și Cornelia Ștefănescu. București: Editura Academiei, 1980-1985.
- *** *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice (1919-1944)*, vol. IV-VII, Institutul de Istorie și Teorie Literară „George Călinescu”, autori: Ana-Maria Brezuleanu,

⁷⁷ „Zece ani de mișcare literară în Transilvania”, 1890-1900, în *Familia*, XXXVII, 1901, nr. 7, Oradea mare, 18 febr (3 mar.), p. 73-78. Ilarie Chendi (1871-1913), fiu de preot, studii seminariale de teologie, studii de filologie) a tradus H. Ibsen, *Ziua învierii*, în colaborare, Orăștie, 1900; H. Sudermann, *Ioan Botezătorul*, în colaborare cu C. Sandu, Orăștie, 1901.

- Ileana Mihăilă, Viorica Niscov, Michaela Șchiopu, Cornelia Ștefănescu, prefață de Dan Grigorescu. București: Editura Academiei Române, 1997-2002.
- Bacalbașa, I. C. 1899. „Localizările”, în *Adevărul*, XII, nr. 3632, p. 1
- Bachelin, L. 1909. „Cum se traduce la noi în bibliotecile populare”, în *Noua Revistă Română*, V, vol. VI, nr. 1, p. 14-15.
- Barbu, V. 1987. „Cele mai vechi traduceri din Voltaire”, în *Limba română* (I), 36, nr. 6, p. 525-535.
- Berindei, D. 1986. *Cultura națională română modernă*. Editura Eminescu: București.
- Camariano, N. 1944. *Primele traduceri din Bernardin de Saint-Pierre în literatura română*, în *În amintirea lui Constantin Giurescu*. București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, p. 183-194.
- Camariano, N. 1942. „Influența franceză în Principatele Române prin filieră neogreacă”, în *Revista Fundațiilor Regale*, IX, p. 397-408.
- Cantacuzino Constantin Stolnicul. 1996. *Istoria Țării Românești*. Ediție, postfață, tabel cronologic și referințe critice de Liviu Onu. București: Ed. 100+1 Gramar.
- Caracostea, D. 1942. *Expresivitatea limbii române*. București: Fundația pentru Literatură și Artă.
- Cartoian, N. 1974. *Cărțile populare în literatura românească*. București: Ed. Enciclopedică Română.
- Călinescu, G. 1982. *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. Ed. Minerva: București.
- Chendi, Il. 1901. „Zece ani de mișcare literară în Transilvania, 1890-1900”, în *Familia*, XXXVII, nr. 7, Oradea mare, 18 febr (3 mar.), p. 73-78.
- Chendi, Il. 1903. „Devisa lui Eliade”, în *Sămănătorul*, an II, nr. 36, 7 sept., p. 571.
- Chendi, Il. 1906. „Să nu ne îngrădăm”, în *Viața literară* (Buc.), I, nr. 21, p. 1.
- Chendi, Il., 1903. „Traduceri din literatura dramatică străină”, în *Familia*, XLI, nr. 13, p. 212.
- Chrestomatie roumaine: textes imprimés en roumain et en français*. Disponibil online. URL: <https://archive.org/stream/chrestomathierou01gastuoft#page/xvi/mode/2up>.
- Cioculescu, Ș., Streinu, V., Vianu, T. 1971. *Istoria literaturii române moderne*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Cobeț, D. 1990. „Prima gramatică franceză tradusă în limba română”, în *Limba română*, XXXIX, nr. 2, p. 125-129.
- Cornea, P. 1966. „Traduceri și traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în *De la Alexandrescu la Eminescu. Aspecte-Figuri-Idei*, București, Editura pentru Literatură, 1966.
- Cronicari munteni, *Letopiseșul Cantacuzinesc. Cronica Bălenilor. Viața lui Constantin Brâncoveanu*, de Radu Greceanu. *Cronica lui Nicolae Mavrocordat*, de Radu Popescu. *Istoria Țării Românești*, de Stolnicul Constantin Cantacuzino. Ediție, postfață, tabel cronologic și referințe critice de Liviu Onu, București. Editura 100+1 Gramar, 1996.
- Delisle, Jean, Woodsworth Judith (coord.), *Traducătorii în istorie*. Traducere coordonată de G. Lungu Badea, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2008
- Densusianu, A. 1874. „Epistole literare”, în *Orizontulu latinu*, nr. 4, p. 16.
- Densusianu, Ov. 1903. „Străinii și limba noastră”, în *Sămănătorul*, an II, nr. 33, 17 aug., p. 519-522.
- Densusianu, Ov. 1985. *Literatura română modernă*. Editura Eminescu: București.
- Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București: Editura Academiei, 1979.
- Dima, Al. 1898. „Traducție literară”, în *Românul*, București, XXIX, nr. 395, p. 1-2
- Dobrogeanu-Gherea, C. 1894. „Înrăurirea traducerilor”, în *Lumea Nouă*, I, nr. 25, p. 1.
- Dobrogeanu-Gherea, C. 1894. „Traducerile și limba literară”, în *Lumea Nouă*, I, nr. 32, p. 1.
- Dobrogeanu-Gherea, C. 1895. „Ce trebuie să traducem”, în *Lumea Nouă*, I, nr. 75, p. 1.
- Dobrogeanu-Gherea, C. 1895. „Greutățile traducerii”, în *Lumea Nouă*, I, nr. 60, p. 1.
- Dușu, Al. 1968. *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea. (1700-1821). Studii și texte*. București: Editura pentru Literatură.
- G[randea, Gr. H (?)]. 1868. „Lessing”, în *Perseverența*, II, nr. 8, p. 2-3.
- Gaster, M. 1891. *Chrestomathie roumaine: textes imprimés et manuscrits du XVIe au XIXe siècles, spécimens dialectales et de littérature populaire, accompagnés d'une introduction, d'une grammaire et d'un glossaire roumain-français/ Crestomathie română: texte tipărite și manuscrise, sec. XVI-XIX, dialectale și populare, Introducere, Gramatică și Glosar româno-francez*. Leipzig/București: Brockhaus-Socecu, vol. I (1550-

- 1710), vol. II (1710-1830). Disponibil *online*: eBook and Texts. Canadian Libraries. University of Toronto - Robarts Library. URL: <https://archive.org/details/chrestomathierou01gastuoft>.
- Gheție, I., Mareș, Al. (coord.). 1996. *Cele mai vechi cărți populare în literatura română. Floarea darurilor și Sindipa*. București: Minerva.
- Gheție, I., Seche, M. 1969. *Discuții despre limba română literară între anii 1830-1860*, in Al. Rosetti, B. Cazacu (coord.), *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, vol. I. București: Editura pentru Literatură.
- Golescu, D. 1964. *Însemnare a călătoriei mele*. Ediție îngrijită și prefațată de Gh. Popp. București: Editura pentru literatură. Disponibilă *online*, URL: https://archive.org/details/Dinicu_Golescu-Insemnare_a_calatorii_mele_0_1_08_.
- Goron, Ion [=Al. Hodoș]. 1909. „Cum traducem”, in *Universul*, XXVII, nr. 335.
- Grande, Gr. H. 1874. „Convorbiri literare”, in *Pressa*, VII, nr. 160, p. 2-3.
- Grande, Gr. H. 1874. „Convorbiri literare”, in *Pressa*, VII, nr. 161, p. 2.
- Heliade Rădulescu, I. 1980. *Gramatică românească*. Ediție și studiu de Valeria Guțu Romalo. București: Editura Eminescu.
- Heliade Rădulescu, I. 1961. *Pagini alese*. ediție de I. Oană, VI. Drîmba, București: Editura tineretului.
- Hodoș, Dr. I. 1870. „Relațiunea d-lui...despre teatru în tierele romane”, in *Federațiunea*, III, nr. 106, p. 422-423. Disponibil *online*, URL: http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/federatiuneadiurnalupoliticu/1870/BCUCLUJ_FP_P1507_1870_003_0106.pdf.
- Iorga, N. 1892. „Traduceri”, in *Timpul (Curier literar, Foița Timpului)*, XIV, nr. 270, p. 2-3.
- Iorga, N. 1903. „Socoteală definitivă du D. Pompiliu Eliade”, in *Sămănătorul*, anul II, nr. 40, p. 636-640; nr. 41, p. 649-654; nr. 42., p. 671-674; nr. 43., p. 686-688; nr. 44., p. 703-706.
- Ivănescu, G. 1955. *Îndrumări în cercetarea morfologiei limbii literare românești din secolul al XIX-lea*, „Limba română”, IV(1955), nr. 1, p. 19- 39; v. și nr. 131, sub titlul *Îndrumări în cercetarea morfologiei*; nr. 298, p. 104-121, reeditat in Ivănescu, G. 1989. *Studii de istoria limbii române literare*, Iași, Editura Junimea.
- Iorga, N. 1936. *Traducerile din limba franceză în literatura românească*. Vălenii de munte: Tipografia Datina românească.
- Kogălniceanu, M. 1840. *Descriere istorică a tabloului ce înfățișează pre Alexandru cel Bun primind coroana de la ambasadorii împăratului Ioan Paleolog II*, de d. aga G. Asachi. Iași: Institutul Albinei 29 (in *Dacia literară*, Iași, 1840, reeditat în 1859), reeditat in M. Kogălniceanu, *Despre literatură*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, p. 59-65.
- Kogălniceanu, M. 1841. „Programul revistei „Propășirea”, Foaie științifică și literară”, in *Propășirea*, Iași, nr. 1, reeditat în 1859, în M. Kogălniceanu, *Despre literatură*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, p. 131-135.
- Kogălniceanu, M. 1956. „Introducere”, in *Dacia literară*, Iași, 1840, reprodușă in M. Kogălnicenu, *Despre literatură*. București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, p. 53-58.
- Kogălniceanu, M. 1956. *Despre literatură*. Culegere, note și cuvânt înainte de Dan Simonescu. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Larbaud, V. 1946. *Sous l'invocation de saint Jérôme*. Paris: Galimard.
- Lovinescu, E. 1895. „Despre traduceri”, în *Munca științifică și literară*, I, nr. 5, p. 396-397.
- Lovinescu, E. 1927. *Critice*, vol. 3-7. Localitatea: Editura Ancora, 1927.
- Lovinescu, E. 1998. *Istoria literaturii române contemporane*. Editura Litera: Chișinău.
- Lungu Badea, G. 2008. *Despre formarea unei conștiințe traductive și încercarea de standardizare a procesului de traducere*, in G. Lungu Badea (coord.), *Un capitol de traductologie românească. Studii de istorie a traducerii III*. Timișoara: Editura Universității de Vest, p. 23-78.
- Lungu-Badea, G. 2013. *Idei și metaidei traductive românești (sec. XVI-XXI)*. Timișoara: Ed. Eurostampa.
- M., *Traducțiunile în literatura noastră*, in „Generația viitoare”, XIII (1893), Seria II, nr. 2, p. 2-4.
- M., *Traducțiunile în literatura noastră*, in „Generația viitoare”, XIII (1893), Seria II, nr. 3, p. 82-84.
- Macrea, D. 1970. *Studii de lingvistică română*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Maiorescu, T. 1966. *Critice*. Antologie și prefațată de Paul Georgescu, text stabilit de Dominica Stoicescu. București: Editura pentru Literatură.

- Maiorescu, T. Anul. „Beția de cuvinte în *Revista contemporană* (Studiu de patologie literată, 1873)”, reeditat în T. Maiorescu, *Critice*, p. 147-163.
- Manolescu, N. 1990. *Istoria critică a literaturii române*, vol. 1. București: Editura Minerva.
- Moraru, A. 1996. *Floarea Darurilor. Text stabilit, studiu filologic*, in I. Gheție și Al. Mareș (coord.), *Cele mai vechi cărți populare în literatura română. Floarea darurilor și Sindipa*. București: Ed. Minerva, p. 15-74.
- Niculescu, D. 1867. „Despre influența lecturii romanelor străine”. Conferință ținută de D. Niculescu în Sala Atheneului, 23 februarie 186, in *Atheneul Român*. Revistă periodică, anul I, nr. 10 și 11, martie-aprilie, București: Tipografia Lucrătorilor Asociați, p. 347-357.
- Niculescu, Al. 1978. *Individualitatea limbii române între limbile romanice. 2. Contribuții socioculturale*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Niculescu, Al. 1980. *Autotraducerea: un tip particular de traducere*, în *Între filologie și poetică*. București: Editura Eminescu.
- Odobescu, Al. 1924. *Condițiunile unei bune traduceri*. București: Editura Librăriei Steinberg.
- Papadopol, C. Al. 1886. „Scrisoare din Tecuci. II. (Studii despre poetul Costache Conachi)”, in *Convorbiri literare*, XIX, nr. 11, p. 921-960. Disponibil online: Biblioteca metropolitană digitalizată. URL: http://digitool.dc.bmms.ro:1801/view/action/singleViewer.do?dvs=1411650840218~562&locale=en_US&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=10&application=DIGITOO-3&forebear_coll=1574&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true.
- Partenie, P. 1908. „Traduceri libere». Elena Farago. Craiova: Editura revistei «Ramuri», in *Răvașul*, VI, nr. 11-12, p. 337-340. Disponibil online, URL: http://dspace.bcuculuj.ro/bitstream/123456789/8621/1/BCUCLUJ_FP_279662_1908_006_011_012.pdf
- Partenza, Al. 1916. „Literatura traducerilor”, in *Rampa nouă ilustrată*, I, nr. 315, p. 1.
- Păcurariu, M. 1993. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Chișinău: Știința.
- Piru, Al. 1977. *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*. București: Ed. Științifică și Enciclopedică.
- Pușcariu, S. 1940. *Limba română. I. Privire generală*. București: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”; Ediția a doua, București, 1976.
- Pușcariu, S. 1989 [1920]. *Istoria literaturii române. I. Epoca veche*. București: Editura Eminescu [Sibiu: Editura Asociațiunii].
- Simion, E. 1971. *E. Lovinescu, Scepticul mântuit*. București: Editura Cartea Românească.
- Spartacus. 1904. „Traducerile în literatura română”, in *Adevărul*, XVII, nr. 5530, 28 dec, p. 1. Sursă: www.dacoromanica.ro. Disponibil online: Biblioteca metropolitană digitală. URL: http://digitool.dc.bmms.ro:1801/view/action/singleViewer.do?dvs=1411656780975~189&locale=en_US&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=10&search_terms=adevarul%2017%20nr%205530&adjacency=N&application=DIGITOO-3&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true.
- Stanomir, I. 2008. *Spiritul conservator. De la Barbu Catargiu la Nicolae Iorga*. București: Ed. Curtea Veche.
- Stăncescu, Dem. A. 1881. „Literatura la noi”, in *Foata României*, II, p. 130-133.
- Straje, M. 1973. *Dicționar de pseudonime*. București: Editura Minerva.
- Un om rău [pseudonim]. 1903. „Celălalt Pompiliu Eliade”, in *Sămănătorul*, an II, nr. 34, p. 537-549.
- Ursu, N. A. 1969, *Crearea stilului științific*, in Al. Rosetti, B. Cazacu (coord.), *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, I, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 128-166
- Ursu, N. A. 1994. „Școala de traducători români din obștea starețului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț”, in *Teologie și viață*, VI (LXX), nr. 11-12, p. 58-83.
- Ursu, N. A. 1999. „Traducerile logofătului Toma Dimitriu de la Mitropolia din Iași”, in *Almanahul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»*, XXXVI, p. 7-24.
- Ursu, N. A., Ursu, D. 2004-2006. *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare. Studiu lingvistic și de istorie culturală (1760-1860)*, vol. I-II. Iași: Editura Cronica.
- Valer, 1896. „Traduceri și Biblioteci de traduceri”, in *Românul*, București, XL, ediția a III-a, nr. 387, p. 1.
- Vărtosu, Em., Panaitescu, P. P. 1960. „Începuturile scrisului în limba română”, in *Studii și materiale de istorie medie*, București: Academia Republicii Populare Române, Institutul de Istorie, IV, p. 117-189.